

ODRAZ PRIVREDNE KRIZE (1929—1935) NA POLOŽAJ SELJAŠTVA U HRVATSKOJ*

Marijan Matićka

UVOD

Zadatak je ovog rada da pokaže promjene koje je privredna kriza izazvala u položaju seljaštva u Hrvatskoj. Dakako, seljaštvo je relativno širok pojam. On obuhvaća uglavnom sve ljude koji žive i uključeni su u rad na seljačkim gospodarstvima. Seljačka se gospodarstva međutim prilično razlikuju po veličini, organizaciji proizvodnje, stupnju povezanosti s tržištem itd., tj. na njima postoje nejednaki uvjeti privređivanja i života. Većina seljaštva u Hrvatskoj živjela je na sitnim, malim i djelomično srednjim posjedima, pa su upravo promjene koje je privredna kriza u Jugoslaviji unijela u položaj seljaštva na tim kategorijama posjeda najznačajnije i najvažnije za seljaštvo u Hrvatskoj. U ovom je radu dakle težište na razmatranju promjena položaja tih kategorija seljaštva.

Privredna kriza »službeno« je započela krahom na burzi u New Yorku u listopadu 1929. god. Vrhunac je u svjetskim razmjerima dosegla 1932, a od 1933. god. započelo je razdoblje ponovnog oživljavanja privredne djelatnosti.¹ Privredna kriza u Jugoslaviji uklapala se u privredna kretanja u svijetu, a i bila je njima uvjetovana. Svi osnovni elementi privredne krize bili su prisutni i u Jugoslaviji. Smanjila se industrijska proizvodnja, pale su cijene industrijskih proizvoda i povećala se nezaposlenost. Cijene poljoprivrednih proizvoda također su naglo pale i nastale su teškoće oko njihove prodaje. Jugoslavija je doživjela i slom kreditne i uopće bankarske djelatnosti. Ipak, u odnosu na svjetska privredna kretanja kriza u Jugoslaviji javila se s izvjesnim zaostajanjem. Razlozi tog zaostajanja leže, čini se, u stupnju privrednog

* Ovaj je rad tek ponešto prerađena i novoizrađenim grafikonima i kartama prilagođena magistarska radnja koja je prihvaćena na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1972. god. U njezinoj izradi pružili su mi dragocjenu pomoć savjetima i sugestijama prof. dr. Ljubo Boban i prof. dr. Igor Karaman. Prof. dr. Igor Karaman znatno mi je pomogao i prilikom pripremanja teksta za tisak. Koristim se prilikom da im se srdačno zahvalim.

¹ R. Lewinsohn, *Histoire de la crise 1929—1934*, Paris 1934, 34; *La production mondiale et les prix 1925—1933*, Genève 1934, 7. O osnovnim problemima svjetske privredne krize i orijentacionu literaturu usp.: J. Néré, *La crise de 1929*, Paris 1971. i N. Vučić, *Ekonomska istorija sveta*, Beograd 1962.

razvitka Jugoslavije, povezanosti njezine privrede sa svjetskim kretanjima i mogućnostima razrješenja postojećih suprotnosti u okviru vlastitih privrednih prilika.

Privreda Jugoslavije počela je ulaziti u kriznu situaciju u toku 1930. god., a tek se od 1931. god. kriza jače izrazila. No industrijska i agrarna kriza nisu nastupile jednako brzo. Zaostajanje djelovanja krize u industriji u odnosu na svjetska gibanja bilo je manje nego u poljoprivredi, jer je industrija bila jače uključena u tržišne tijekove i, po svojem ustrojstvu, prisiljena da brže reagira na promjene međunarodnih ekonomskih odnosa. Industrijska kriza izbila je u Jugoslaviji, kao uostalom i u drugim zemljama, naglo i odmah je dostigla vrhunac. To je razdoblje 1931. i 1932. god., dakle doba kada je kriza i u svjetskim razmjerima bila na vrhuncu. Agrarna kriza imala je duže razdoblje »uhodavanja«. Opadanje cijena i teškoće oko prodaje poljoprivrednih proizvoda — najvidljiviji znaci krize u poljoprivredi — počeli su se javljati već oko 1926. god. Naglo padanje cijena poljoprivrednih proizvoda, povezano s djelovanjem krize na sveukupnom privrednom planu, dogodilo se 1930. god. Taj se pad zatim nastavio i poljoprivreda u Jugoslaviji došla je u najtežu situaciju u toku 1933. i 1934. god. Međutim, kriza nije istodobno zahvatila cijelu poljoprivredu. U stočarstvu 1930. god. još se nije pokazivala izrazitija tendencija pada cijena. Tek u toku 1931. god. kriza je zahvatila i stočarstvo. Prema tome, privreda u Jugoslaviji nalazila se u krizi u razdoblju od 1930. do 1934. god. Najjače djelovanje krize bilo je u industriji 1932. god., a u poljoprivredi 1933. god. Poslije 1933. god. industrija, a poslije 1934. god. poljoprivreda postepeno su izlazile iz krize i u toku 1935. i 1936. god. cjelokupna privreda Jugoslavije već je pokazivala znakove oporavljanja.²

Na položaj seljaštva u Hrvatskoj utjecala je krizna situacija u cjelini i, posebno, kriza u poljoprivredi. Težište razmatranja u ovom radu jest na elementima djelovanja krize u poljoprivredi, ali dakako u ovisnosti o cjelokupnim privrednim prilikama.

Privredna kriza odražavala se na čitav život seljaštva, tj. ostavila je posljedice na svim područjima njihove aktivnosti, gospodarskom, političkom, kulturnom itd. Prema tome može se govoriti i o različnim aspektima odraza privredne krize na položaj seljaštva. U ovom radu obrađene su uglavnom posljedice privredne krize na gospodarski položaj seljaštva. Radi se prije svega o nastojanju da se pokaže koliko je i kako kriza utjecala na pogoršanje položaja seljaštva, ponajprije sitnog i malog, i na elemente koji su pri tome djelovali. Naravno, tih je elemenata bilo poprilično i nisu svi oni u ovom radu dobili jednaku važnost, a neki su morali biti i izostavljeni. Dakako, ni u životu seljaštva svi elementi nisu imali jednaku važnost, ali je na obrađenost pojedinih elemenata utjecalo i postojanje odnosno neposto-

² O privrednoj krizi u Jugoslaviji, posebno o početku i vremenu trajanja usp.: I. Belin, Da li je kriza pri kraju, *Nova Evropa*, 10/1932; A. Bilimović, Agrarna hiperpopulacija i njeno suzbijanje, *Narodno blagostanje*, 21/1938; S. Dimitrijević, Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941. godine, Beograd 1962; J. Tomašević, Peasants, politics and economic change in Yugoslavia, Stanford 1955; N. Vučo, Ekonomska istorija sveta, n. dj., Isti, Poljoprivreda u Jugoslaviji (1918—1941), Beograd 1958; Isti, Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930—1934, Beograd 1968.

janje materijala prikladnih za obradu. Tako npr. u ovom radu — upravo zbog nedostatka prikladne izvorne građe — izostalo je razmatranje procesa promjene veličine seljačkih posjeda i vlasničkih odnosa u doba krize. No i mnogi od elemenata koji su u radu analizirani ponekad samo naznačuju problem i tek će dalja istraživanja omogućiti njegovo potpuno sagledavanje.

Teritorijalno-administrativna podjela i način prikupljanja statističkih podataka u Kraljevini Jugoslaviji uvjetovali su da teritorij Hrvatske na koji se odnosi prikaz u ovom radu ne odgovara u potpunosti njegovu današnjem onsegu. U analize u ovom radu uključena je Savska banovina, trinaest dalmatinskih kotara Primorske banovine te kotari Dubrovnik, Batina, Darda, Ilok i Dvor. Istra i drugi dijelovi Hrvatske koji su se nalazili pod talijanskom vlašću nisu uključeni u razmatranja. Teritorijalni raspored i navedena razgraničenja prikazana su na karti 1. Podaci koji se donose u radu uglavnom

su svedeni na označeni teritorijalni opseg. Ponekad to ipak nije bilo moguće, naročito u nekim globalnim analizama, i tada su upotrebljavani podaci za Savsku i Primorsku banovinu kao cjeline. To je dakako i posebno označeno. Osim toga prilično se podataka — koji pokazuju određene promjene u gospodarskom položaju seljaštva — odnosi na teritorij čitave Jugoslavije. Ti su materijali navedeni kad nije bilo drugog odgovarajućeg materijala a upućuju na neke značajne procese važne i za Hrvatsku, odnosno potrebni su radi poredaba prilika u Hrvatskoj i cjelini Jugoslavije.

Inače, u ovom radu ponajviše sam se koristio podacima objavljenim u statističkim publikacijama: Statistički godišnjaci, Obrađena zemlja i žetveni prinos, Poljoprivredna godišnja statistika te u časopisu *Indeks*. Za problematiku seljačke zaduženosti koristio sam se knjigom M. Komadinića »Problem seljačkih dugova«, Beograd 1934. Velik dio prikupljenih podataka razvrstao sam u skladu s koncepcijom svoga rada i pri tome sam izvršio odgovarajuća preračunavanja, izračunavanja postotka i drugo. Osnovni rezultati takvog posla pridodani su ovom tekstu kao prilozi o udjelu pojedinih kategorija posjeda u ukupnom broju posjeda i u ukupnoj obradivoj površini 1931. god., o udjelu pojedinih kategorija zemljišta u sastavu obradive površine 1931. god. i o seljačkoj zaduženosti 1932. god. Prilog I uređen je prema podacima objavljenim u Statističkom godišnjaku Kraljevine Jugoslavije 1937, knj. VIII, Beograd 1938. Prilog II sastavljen je prema podacima objavljenim u publikaciji Obrađena zemlja i žetveni prinosi u 1931. god., Beograd 1932. Prilog III nastao je prema podacima objavljenim u knjizi M. Komadinića. Na temelju tako urađenih priloga izvedene su sve karte priložene uz tekst.³ Koristio sam se zatim građom odgovarajućih fondova Arhiva SRH, Arhiva IHRPH, Histo-rijskog arhiva grada Zagreba, Arhiva Jugoslavije u Beogradu, Zavoda za migracije i narodnosti u Zagrebu. Ilustrativne podatke o gospodarskom položaju seljaštva u vrijeme krize našao sam i u tisku namijenjenom seljacima i problemima sela. Dakako, konzultirao sam i literaturu o seljaštvu, posebno o gospodarskim prilikama seljaštva u doba krize.⁴

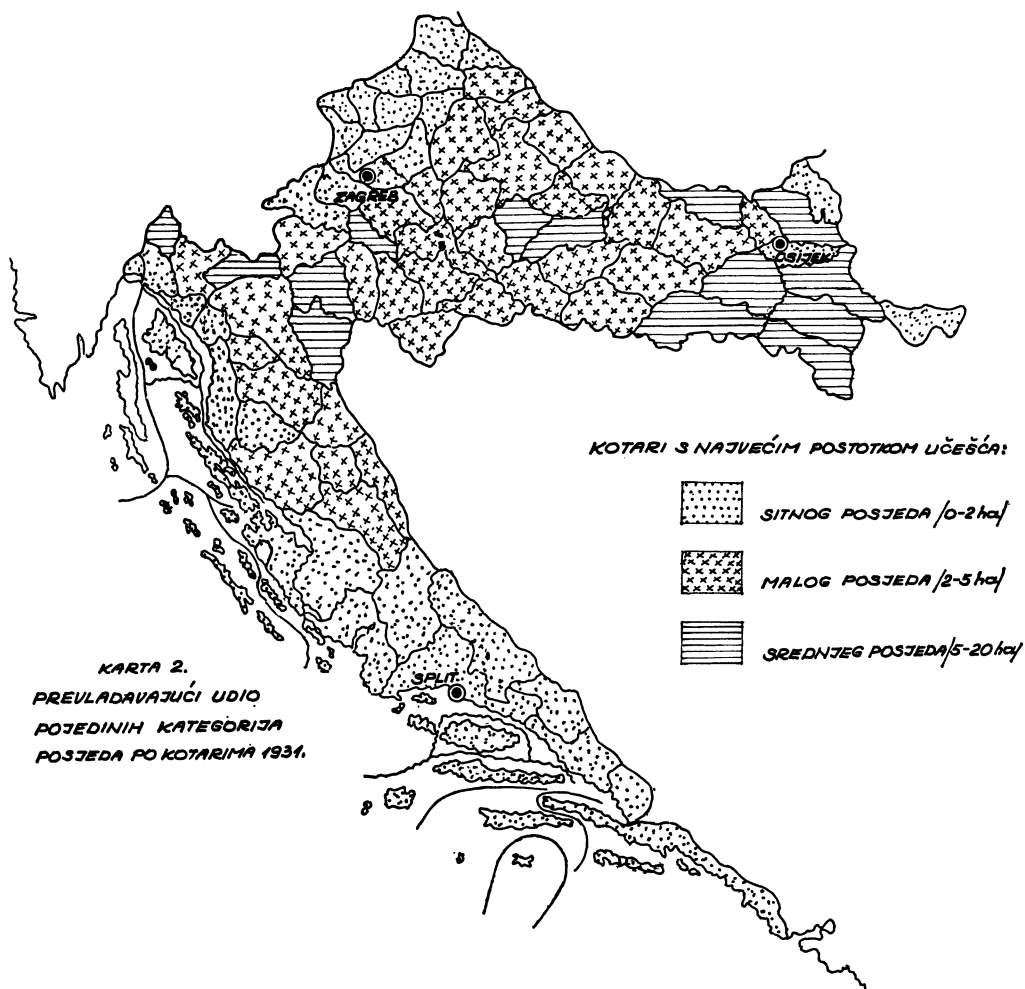
I. STRUKTURA SELJAČKIH GOSPODARSTAVA

Seljaci nisu jedinstvena socijalna kategorija. Njihovo socijalno pripadništvo određeno je raznovrsnim elementima, a jedan od osnovnih i najuočljivijih je svakako veličina posjeda. Prema veličini posjeda obično se govori o sitnim, malim, srednjim i velikim seljačkim gospodarstvima. Od velikog su značenja i organizacija proizvodnje, broj ljudi koji žive na posjedu, kvaliteta zemljišta, vrste kultura koje se uzgajaju, udaljenost od gradova, dopunske zarade i drugo. No, ti elementi, posebno kad se javljaju kao izuzetne specifičnosti, nisu lako odredljivi u okvirima globalnih razmatranja. Zato je u ovom radu

³ Karte i grafikone nacrtala je, prema odgovarajućim predlošcima, Ljerka Modrušan kojoj se i ovom prilikom zahvaljujem na uloženom trudu.

⁴ Usp. i M. Maticka, Proučavanje razvoja poljoprivrede i ekonomsko-socijalnog položaja seljaštva u Hrvatskoj 1918—1941. godine u našoj poslijeratnoj literaturi, *Časopis za suvremenu povijest*, 1/1974.

socijalno pripadništvo seljaštva uglavnom određeno s obzirom na kategoriju posjeda. Pri tome se sitnim seljačkim gospodarstvom smatra posjed od 0 do 2 ha, malim od 2 do 5 ha, srednjim od 5 do 20 ha, a velikim od 20 do 100 ha površine. Posjedi sa više od 100 ha površine ulaze u kategoriju veleposjeda i nemaju nikakva obilježja seljačkih gospodarstava.⁵

Dakako, pojedine kategorije gospodarstva nose i neke opće značajke koje ujedno obilježavaju i položaj seljaštva. Na sitnom i malom posjedu proizvodi vlasnik i članovi njegove obitelji vlastitom radnom snagom i u pravilu za svoje potrebe. No, sitno a često i malo seljačko gospodarstvo,

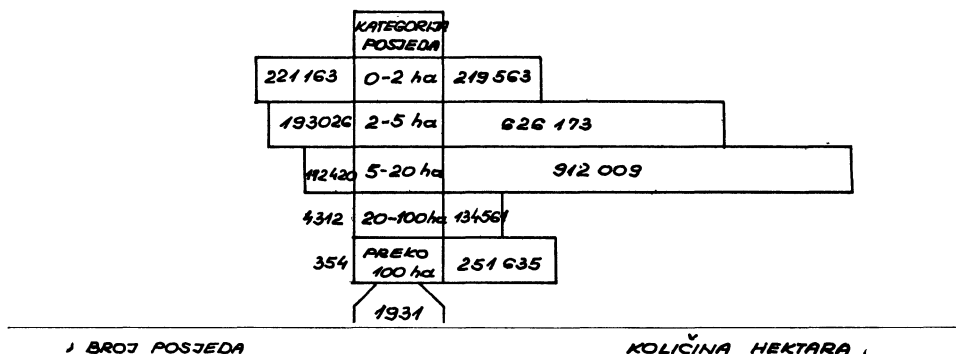
⁵ Usp. npr. S. Dubić, Sociologija sela, Split 1941, 127; M. Mirković, Ekonomska struktura Jugoslavije 1918—1941, Zagreb 1952, 36; J. Tomašević, Peasants, politics and economic change, n. dj., 392—395.

najčešće i prenaseljeno, ne omogućuje u prilično slučajeva dovoljnu proizvodnju ni za podmirenje potreba svojih članova i seljaci koji žive na takvim gospodarstvima uglavnom su prisiljeni da traže dopunsku zaradu, odnosno, neki, da ih zauvijek napuštaju. Srednje seljačko gospodarstvo orijentirano je već više prema tržištu, a ponekad — prema prilikama na pojedinim posjedima — koristi se i najamnom radnom snagom. Krupno gospodarstvo proizvodi prvenstveno za tržište, i to najamnom radnom snagom. Takav način rada — uz klimatske prilike, kvalitetu tla i drugo — uvjetovao je na pojedinim gospodarstvima i različitost u vrstama i količini proizvodnje poljoprivrednih proizvoda. Sitna, mala, pa i srednja gospodarstva ponajviše su svaštarska, tj. nastoje proizvesti sve što im je potrebno. Velika se gospodarstva nastoje specijalizirati, tj. orijentirati na proizvodnju samo nekih kultura, ratarskih ili stočarskih.⁶

Svaka kategorija seljačkih gospodarstava drugačije je podnosila uvjete stvorene privrednom krizom, odnosno kriza se različito odrazila na pojedine kategorije seljačkih gospodarstava, a to znači i seljaštva. Zato je potrebno utvrditi kategorije seljačkih gospodarstava i poljoprivrednih kultura koje su prevladavale u Hrvatskoj, odnosno u pojedinim njezinim regijama.

1. Veličina seljačkih gospodarstava i njihov regionalni raspored

U Hrvatskoj, tj. na području koje je predmet razmatranja u ovom radu, bilo je 1931. god. 531 275 posjeda na 2 143 941 ha obradive površine. Broj posjeda u pojedinim kategorijama veličine, količina obradive površine koju su zauzimali, udio u ukupnom broju posjeda kao i ukupnoj obradivoj površini iskazani su na grafikonima 1. i 2.⁷

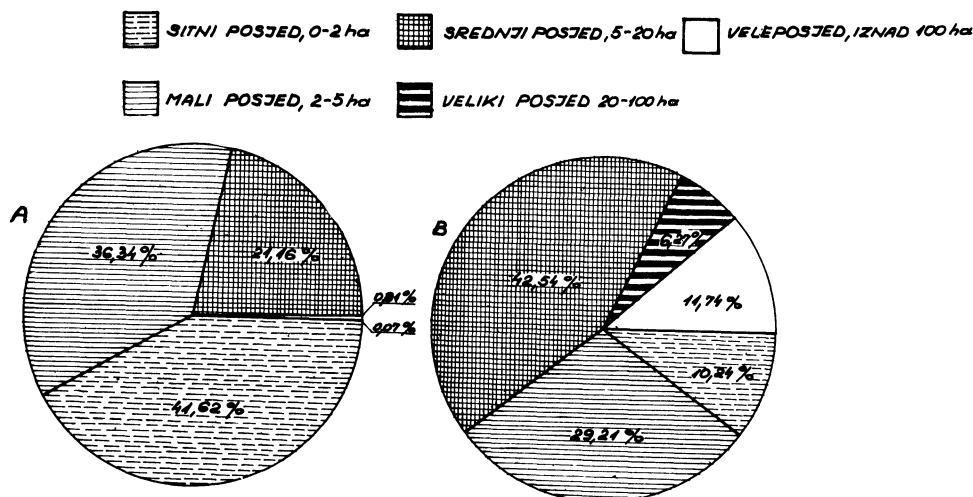

Grafikon 1.

Struktura posjeda u Hrvatskoj 1931. godine

⁶ Usp. N. Konstantinović, Seljačko gazdinstvo u Jugoslaviji I, Beograd 1939, 12—13.

⁷ Izračunato prema: Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1937, knj. VIII, Beograd 1938, 100—101, 104—107, 110—111. Posjedi na teritoriju gradova nisu uključeni u ove brojeve.

Grafikon 2.

Udio pojedinih kategorija posjeda u ukupnom broju posjeda (A) i ukupnoj obradivoj površini (B) 1931. godine

Golema je većina posjeda u Hrvatskoj ulazila u kategoriju sitnih i malih seljačkih gospodarstava. Tako je sitnim seljačkim gospodarstvima pripadalo 41,62%, a malim 36,34% svih posjeda. Prema tome, ove dvije kategorije seljačkih posjeda, koje nisu davale ili su jedva davale dovoljno mogućnosti za održavanje seljačke obitelji, obuhvaćale su oko 78% svih gospodarstava. Na takvim je dakle posjedima živjela većina seljaštva i na njima je morala podnijeti sve nedaće koje je donosila privredna kriza.

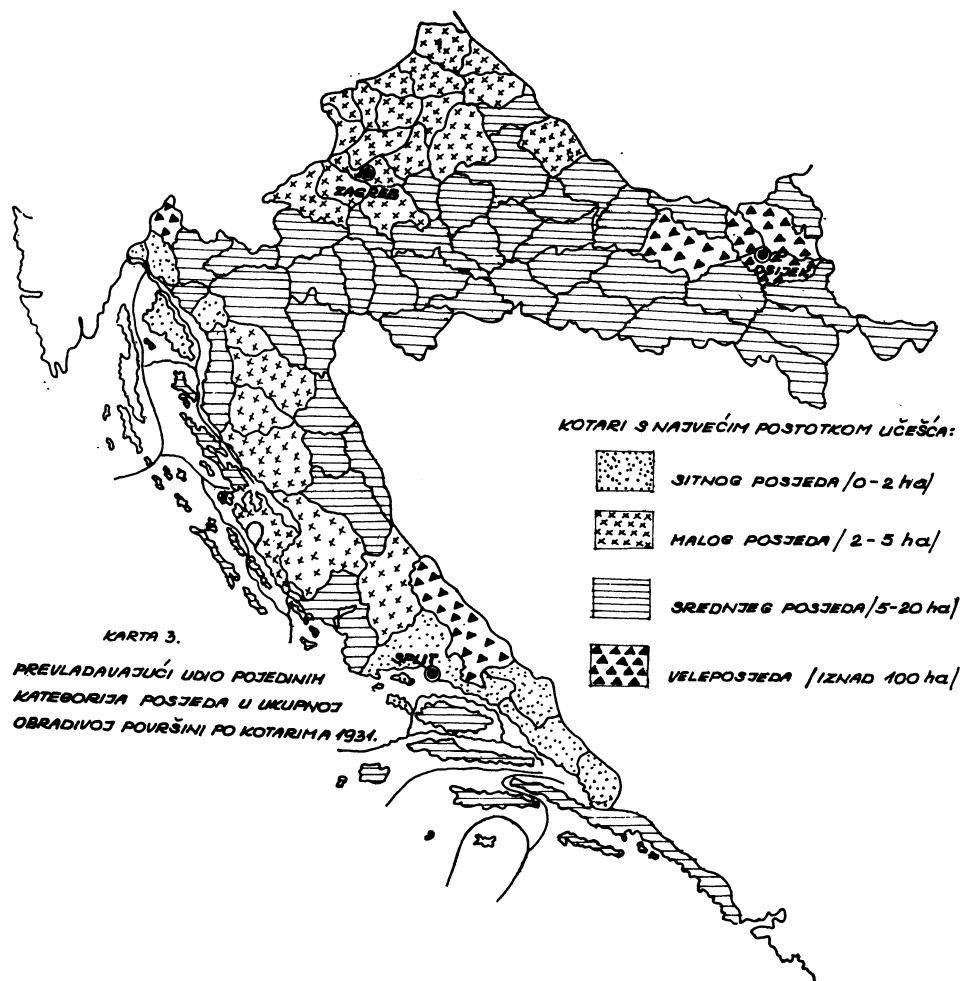
Srednja seljačka gospodarstva činila su manje od 1/4 svih gospodarstava (21,16%). Gospodarstva sa više od 20 ha, tj. velika gospodarstva i veleposjedi, imali su neznatan udio u ukupnom broju posjeda (0,88%).

Naravno, raspored pojedinih kategorija posjeda u raznim dijelovima Hrvatske imao je posebna obilježja. Prikazano je to na kartama 2—6. (Usp. i Prilog I.)

U Hrvatskoj su postojale čitave regije u kojima je apsolutno prevladavao sitni posjed. Područje jadranske obale, tj. Dalmacija i Hrvatsko primorje, a zatim Hrvatsko zagorje i Međimurje te kotari Batina, Osijek i Ilok bili su krajevi s prevladavajućim udjelom sitnoga seljačkog gospodarstva u ukupnom broju posjeda. U prilično dalmatinskih i primorskih kotara (Dubrovnik, Metković, Makarska, Imotski, Split, Sinj, Šibenik, Knin, Biograd, Preko, Rab, Senj, Krk, Novi, Crikvenica, Sušak, Kastav), nekim kotarima u Hrvatskom zagorju (Krapina, Ivanec, Novi Marof, Zlatar, Donja Stubica, Pregrada) te u kotarima Zagreb, Samobor i Perušić sitnom seljačkom gospodarstvu pripadalo je više od 50% ukupnog broja posjeda. (Usp. kartu 4.)

Međutim, sitni je seljački posjed imao prilično izrazitu, iako ne tako apsolutnu prevlast u još nizu kotara. Ti su se kotari nalazili u raznim dijelo-

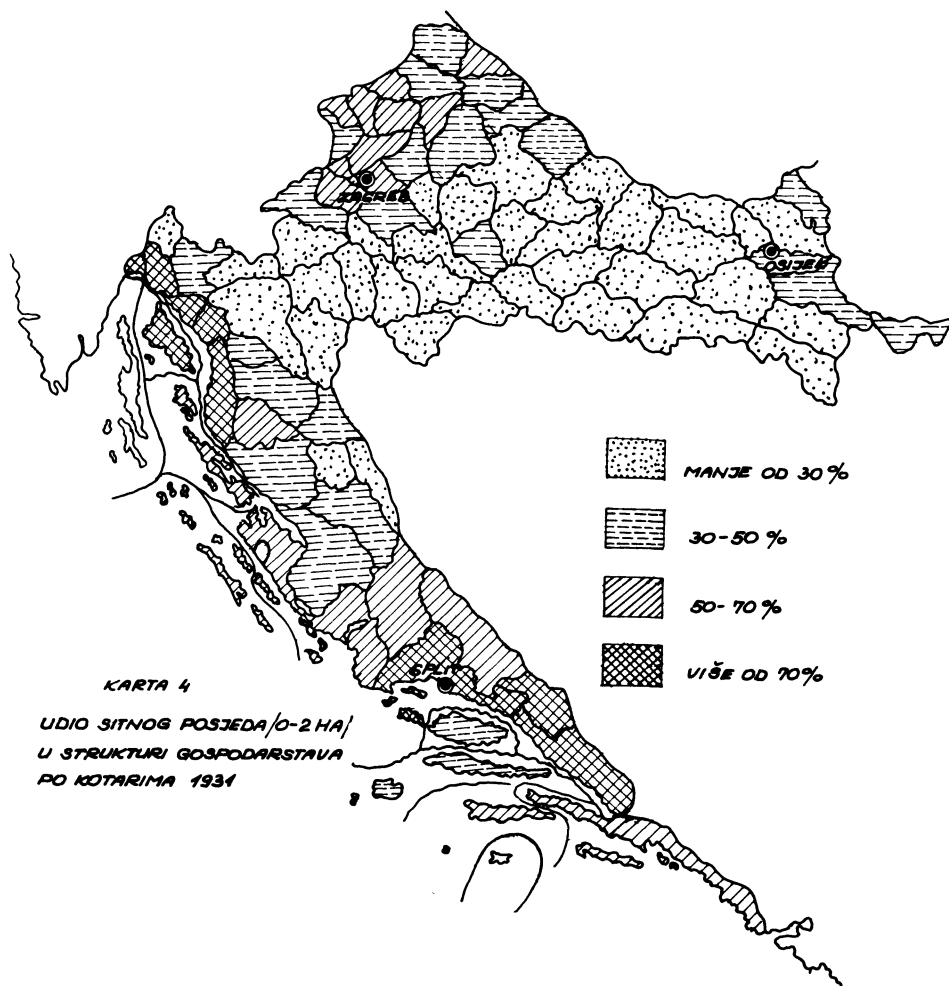
vima Hrvatske, a uz sitni se seljački posjed, kao najbrojnija kategorija uglavnom isticao mali posjed. (Usp. karte 4. i 5.) Tako je sitni seljački posjed bio, u kombinaciji s malim posjedom, veoma raširen u Hrvatskom zagorju i Međimurju (Klanjec, Zelina, Varaždin, Čakovec, Prelog), kotaru Jastrebarsko i kotarima Osijek, Ilok, Batina te Benkovac.

Mali seljački posjed, ali sa sitnim posjedom kao također značajnom kategorijom, bio je obilježje Like (Brinje, Otočac, Korenica, Gospić Gračac), nekih dijelova Gorskog kotara (Delnice), djelomično Podravine (Koprivnica, Đurđevac) te kotara Ludbreg, Križevci, Velika Gorica, Dugo Selo, Ogulin i Udbina.

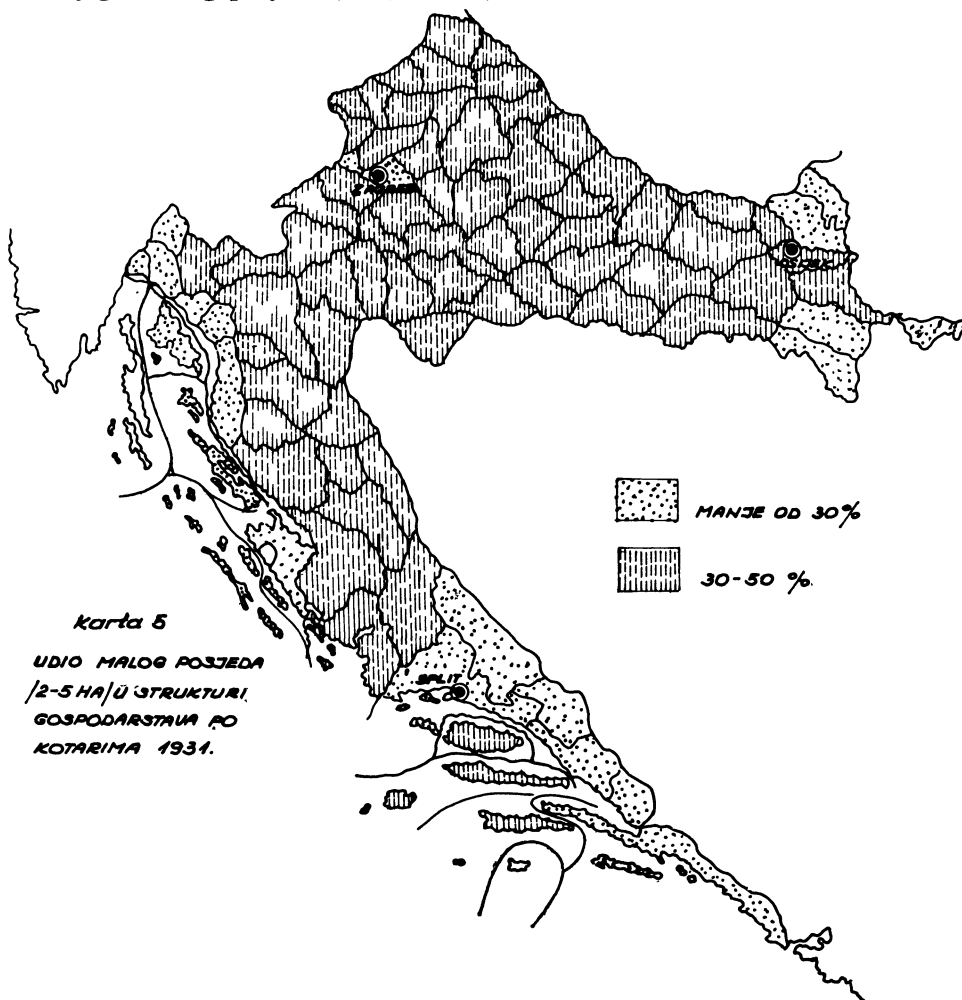
Mali posjed sa znatnom zastupanošću srednjega seljačkog posjeda, koji je u nekim kotarima i u neznatnoj prevlasti, dolazio je do izraza u nekim

područjima Gorskog kotara (Vrbovsko, Čabar), Baniji (Petrinja, Glina, Kostajnica, Dvor), dijelovima Korduna (Slunj, Vojnić) te dijelovima Podravine (Virovitica, Slatina), Posavine i Slavonije (Novska, Garešnica, Grubišno Polje, Daruvar, Pakrac, Sl. Požega, Nova Gradiška). (Usp. karte 5. i 6.)

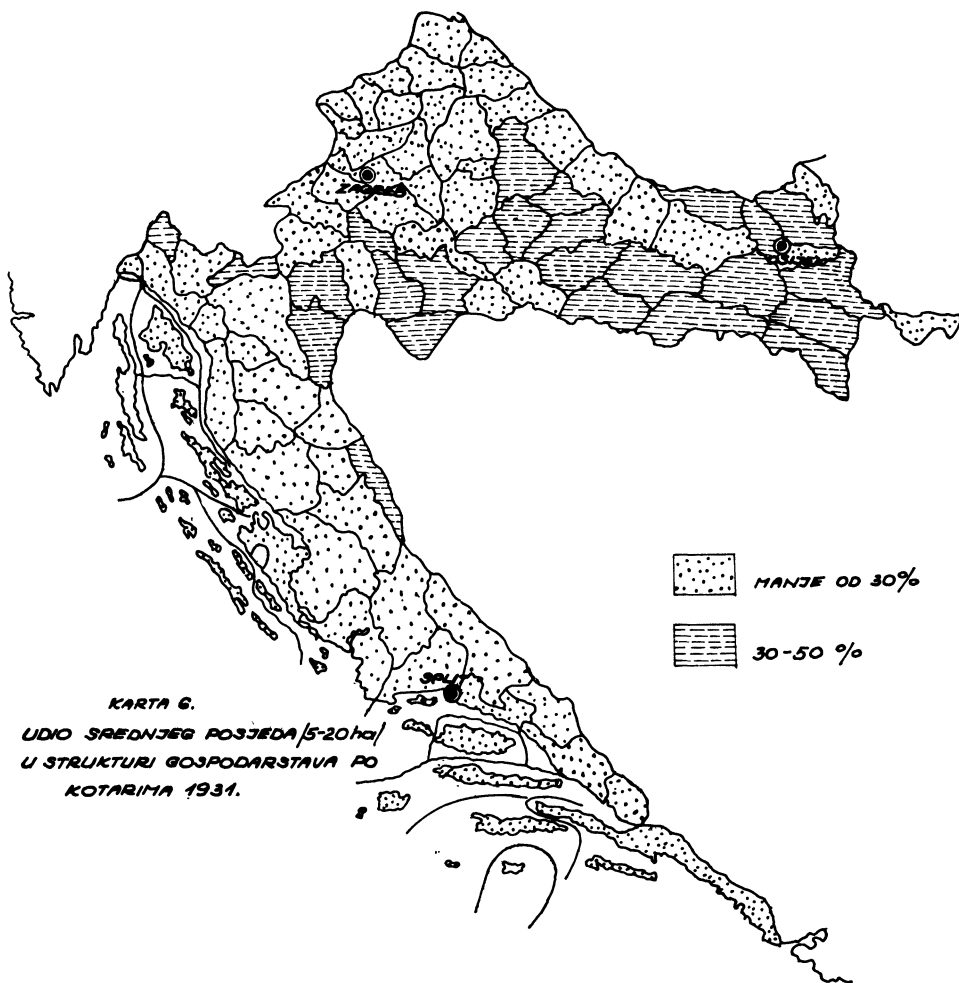
Srednji je seljački posjed — kao karakteristika jednog područja — u strukturi posjeda u Hrvatskoj zauzimao vidnije mjesto samo u istočnoj Slavoniji. Međutim, na području istočne Slavonije i Baranje postojala je i razmjerno najveća raznolikost u rasporedu seljačkih posjeda. (Usp. karte 4, 5. i 6.) Tako je bilo kotara u kojima je srednji posjed imao izrazitu prevlast kao npr. u kotarima Sl. Brod, Đakovo, Županja, Vinkovci, Darda gdje je njegov udio iznosio uglavnom više od 40% od ukupnog broja posjeda. U nekim je kotarima bio razmjerno jednako raspoređen udio srednjeg, malog i sitnog

seljačkog gospodarstva (Vukovar), a u nekim je dolazilo do polarizacije, tj. prevladavale su kategorije srednjeg i malog posjeda (Donji Miholjac) ili srednjeg i sitnog posjeda (Ilok, Batina).

Inače, za čitavu Hrvatsku bila je karakteristična neodgovarajuća razdioba ukupne obradive površine između pojedinih kategorija posjeda. (Usp. grafikon 2. i kartu 3.) Prosječna veličina seljačkih posjeda u pojedinim kategorijama bila je znatno ispod gornjih granica veličine. Tako je na sitni seljački posjed dolazilo prosječno 0,99 ha, na mali 3,24 ha i srednji 8,11 ha obradive površine. Velikom posjedu prosječno je pripadalo 31,20 ha, a veleposjedu 710,83 ha obradive površine. Doduše, u najvećem broju kotara srednji su seljački posjedi prevladavali u ukupnoj obradivoj površini i njihova veličina uglavnom je mogla dati dostatnu ekonomsku osnovicu za život prosječne

seljačke obitelji. Međutim, ta je kategorija seljačkih gospodarstava imala ipak, kako je rečeno, razmjerno malen udio u ukupnom broju posjeda. Za većinu seljaka razdioba obradive površine bila je nepovoljna. Posebno je bila nepovoljna za sitni posjed u krajevima gdje je on apsolutno prevladavao (Dalmacija, Hrvatsko primorje, djelomično Hrvatsko zagorje). No, slično je

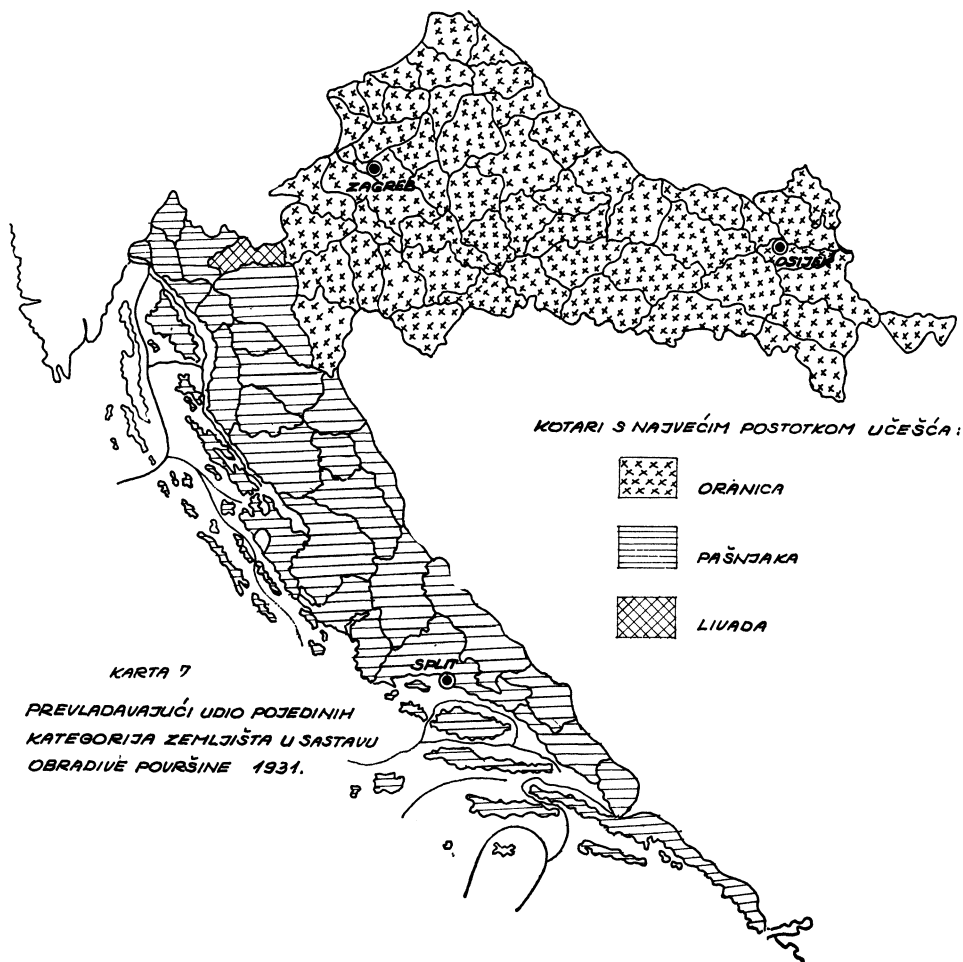

bilo i na području istočne Slavonije. U kotaru Osijek npr. sitni je seljački posjed činio 35,79% svih gospodarstava, a sudjelovao je u ukupnoj obradivoj površini sa 4,79%. Takav izrazito nepovoljan odnos postojao je i u kotarima Ilok, Darda, Valpovo, Donji Miholjac, Našice, a i u nekim drugim kotarima izvan područja istočne Slavonije, npr. Sisak, Čabar, Sinj. U tim su se kotarima nalazili veleposjedi. No, valja ipak napomenuti i da je broj sitnih i malih seljačkih posjeda bio tako velik da bi redistribucija zemljišnog fonda tek ublažila postojeće odnose.

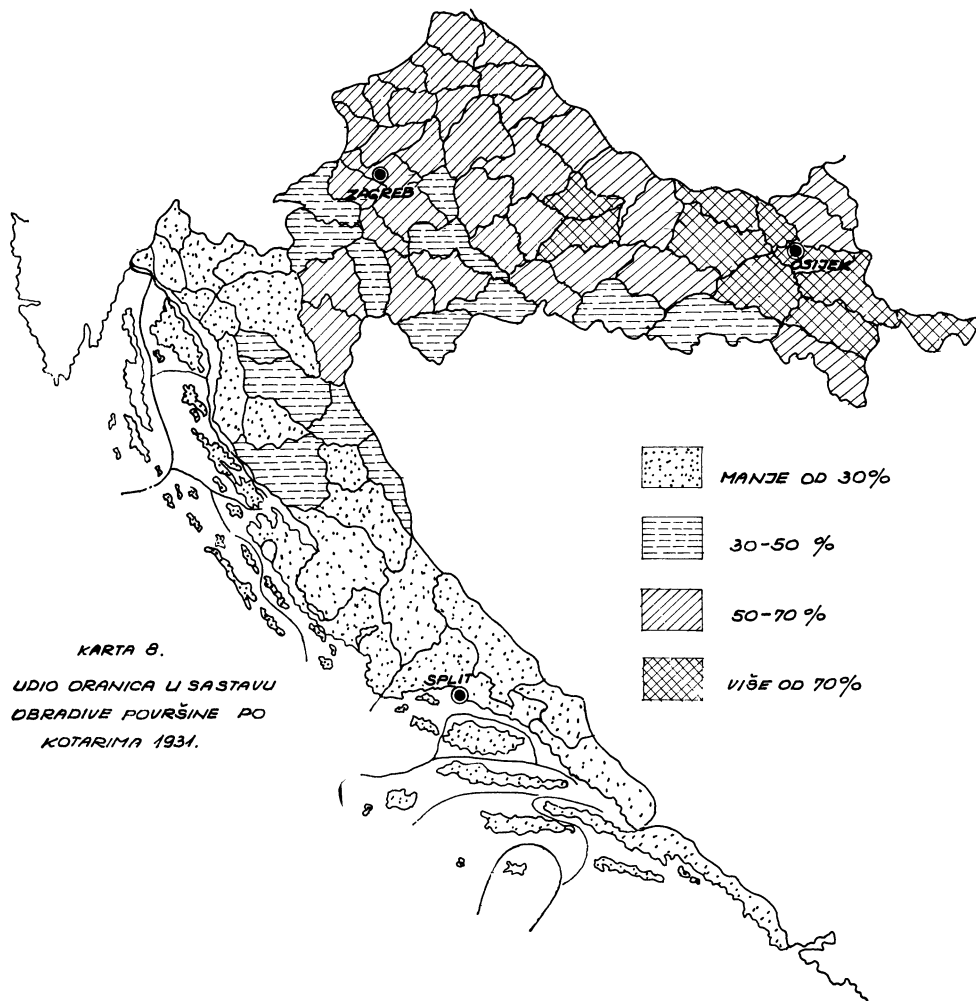
2. Vrste i regionalni raspored obradivih površina i poljoprivrednih kultura

Kriza se u poljoprivredi, u pojedinim granama poljoprivredne proizvodnje, očitovala na razne načine, npr. nejednakim i neistodobnim padom cijena ratarskih i stočarskih proizvoda, cijena pšenice i kukuruza itd. Zato je važno utvrditi strukturu i regionalni raspored obradive površine i poljoprivrednih kultura. Takva struktura omogućuje da se posljedice djelovanja krize, prije svega pada cijena, prilično točno odrede za pojedina područja, tj. da se utvrdi koje su manifestacije privredne krize imale na određenom području primarno značenje. Na kartama 7—11. (usp. i Prilog II) predloženi su elementi analize strukture i regionalnog rasporeda obradive površine i poljoprivrednih kultura.

Pokuplje, Banija, Kordun, Turopolje i čitav predio sjeverno od rijeke Save bili su krajevi gdje su oranice imale prevladavajući udio u sastavu obradive površine. U ostalim dijelovima Hrvatske, osim kotara Vrbovsko gdje su pretezale livade, prevladavajući udio pripadao je pašnjacima. (Usp. kartu 7.) Na oraničnom području veoma izrazitu prevlast oranica u sastavu obra-

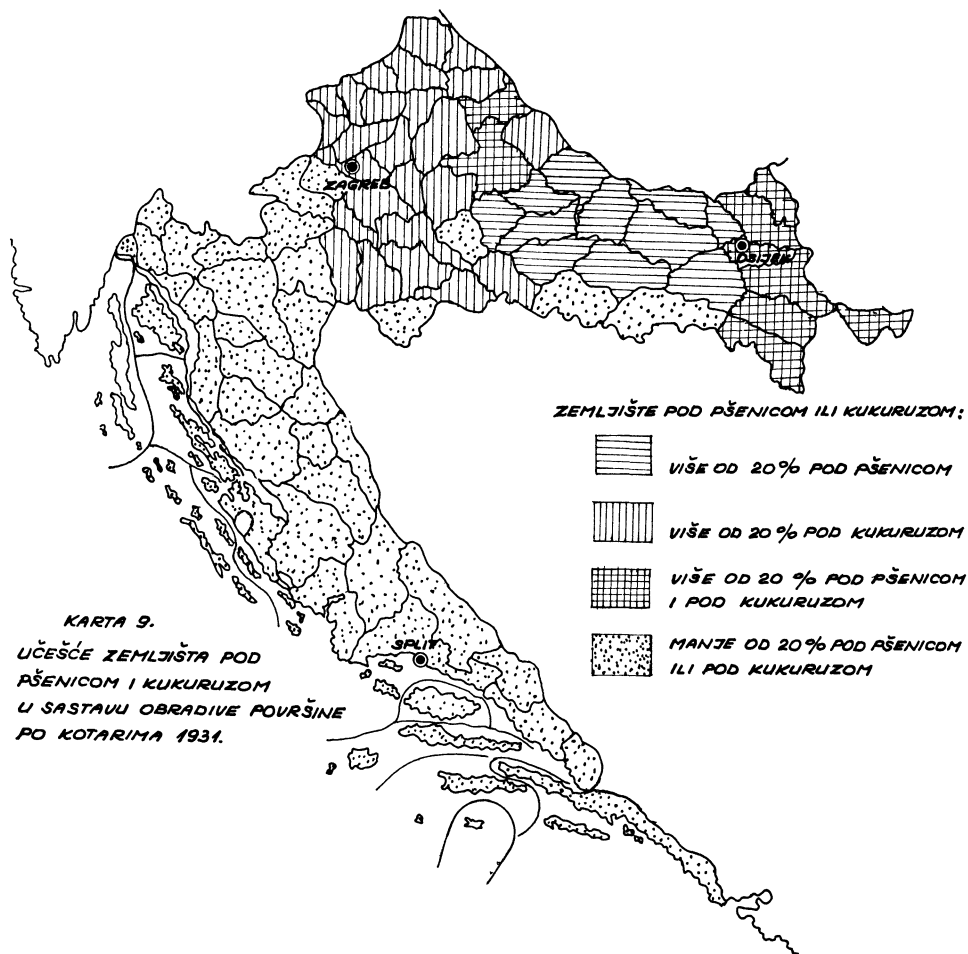

dive površine imala je uglavnom istočna Slavonija (kotari Ilok, Vinkovci, Vukovar, Osijek, Đakovo, Valpovo, Donji Miholjac, Našice) te kotari Grubišno Polje i Daruvar. U tim je krajevima bilo više od 70% oranica u sastavu obradive površine. U ostalim dijelovima označenoga oraničnog područja većina kotara imala je 50—70% oranica u sastavu obradive površine, a kotari Jastrebarsko, Karlovac, Vrginmost, Dugo Selo, Sisak, Dvor, Kostajnica, Nova Gradiška i Sl. Brod u oraničnom području te Brinje, Otočac, Korenica, Gospić, Donji Lapac u pašnjačkom dijelu imali su 30—50% oranica u sastavu obradive površine. (Usp. kartu 8.) Na oraničnom području kulture pšenice i ku-

kuruza imale su odlučujuće značenje. (Usp. kartu 9.) Kultura pšenice posebno je bila značajna za istočnu Slavoniju i Baranju. Više od 20% obradive površine bilo je zasijano pšenicom u kotarima Batina, Darda, Osijek, Vuko-

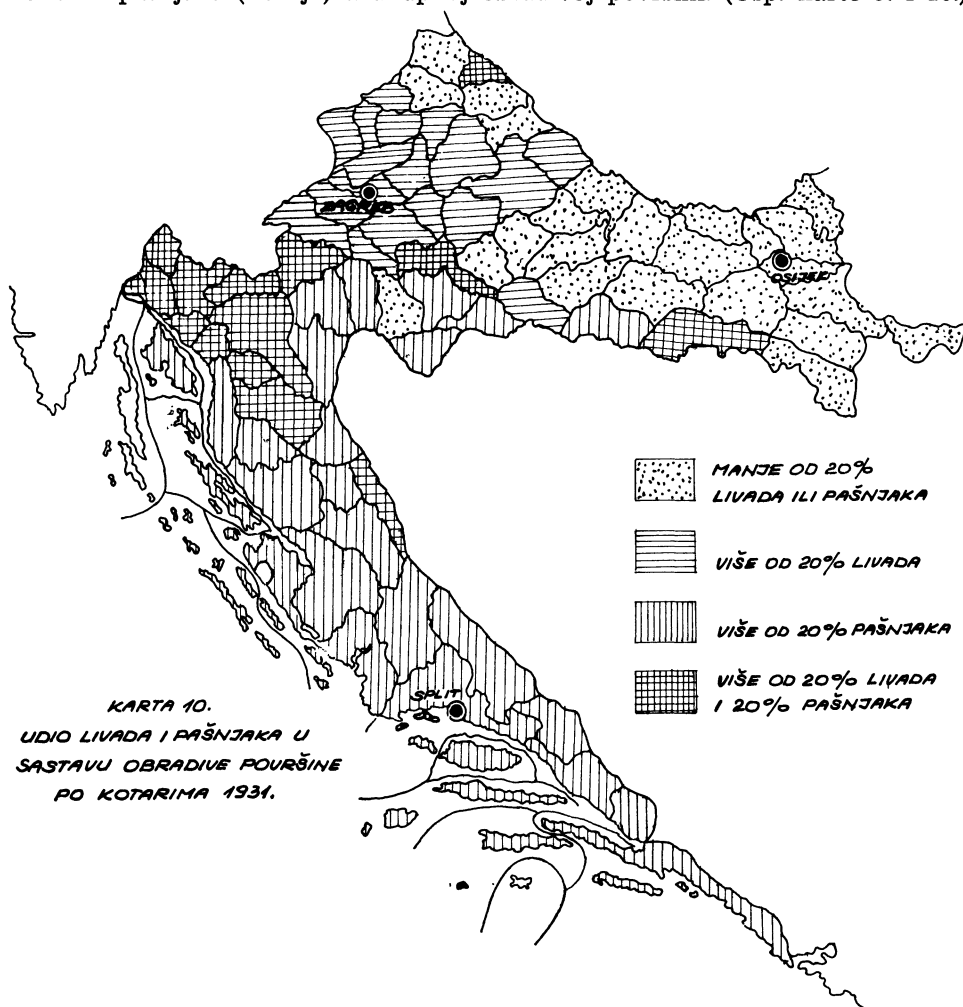
var, Ilok, Vinkovci, Županja, Đakovo, Valpovo, Donji Miholjac i Našice. Ostali kotari s takvim obilježjem bili su Sl. Požega, Podravska Slatina, Pakrac, Daruvar, Garešnica, Grubišno Polje, Virovitica, Bjelovar i Koprivnica.

Kultura kukuruza bila je u Hrvatskoj mnogo raširenija nego pšenica. Krajevi sa značajnim udjelom površina pod kukuruzom u sastavu obradive površine uglavnom se nisu podudarali s onim predjelima gdje je izrazitije bila zastupljena pšenica. Tako — uz više od 20% obradive površine zasijane pšenicom — više od 20% obradive površine pod kulturom kukuruza imali su od baranjskih i istočno-slavonskih kotara Batina, Darda, Osijek, Vukovar, Ilok, Vinkovci i Županja. Od ostalih kotara u Hrvatskoj to su imali još samo kotari Bjelovar i Koprivnica.

Međutim, postojali su drugi oranični krajevi u Hrvatskoj s izrazitom zastupljenošću površina zasijanih kukuruzom u ukupnoj obradivoj površini.

To su bili osobito kotari u Hrvatskom zagorju i Međimurju (Čakovec, Prelog, Varaždin, Ludbreg, Ivanec, Krapina, Zlatar, Pregrada, Zelina, Klanjec, Donja Stubica, Novi Marof) te Baniji (Petrinja, Glina, Kostajnica).⁸ U većini ovih kotara prilično je velik udio (preko 20%) livada (kotari u Hrvatskom zagorju), odnosno pašnjaka (Banija) u ukupnoj obradivoj površini. (Usp. karte 9. i 10.)

KARTA 10.
UDIO LIVADA I PAŠNJAKA U
SASTAVU OBRADIVE POUVRŠINE
PO KOTARIMA 1931.

To upućuje, uzimajući u obzir i prehranu ljudi kukuruzom, na stočarstvo (intenzivniji oblici) kao jednu od važnijih grana poljoprivredne proizvodnje.

Inače, karakteristično je da se jača prisutnost kulture pšenice može utvrditi u onim krajevima gdje dolazi više do izražaja srednji i djelomično

⁸ O udjelu kultura pšenice i kukuruza u ukupnoj oraničnoj površini u pojedinim razdobljima od 1910. do 1954. god. usp. V. Stipetić, Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske, Zagreb 1959, 50—53 i odgovarajući kartogrami.

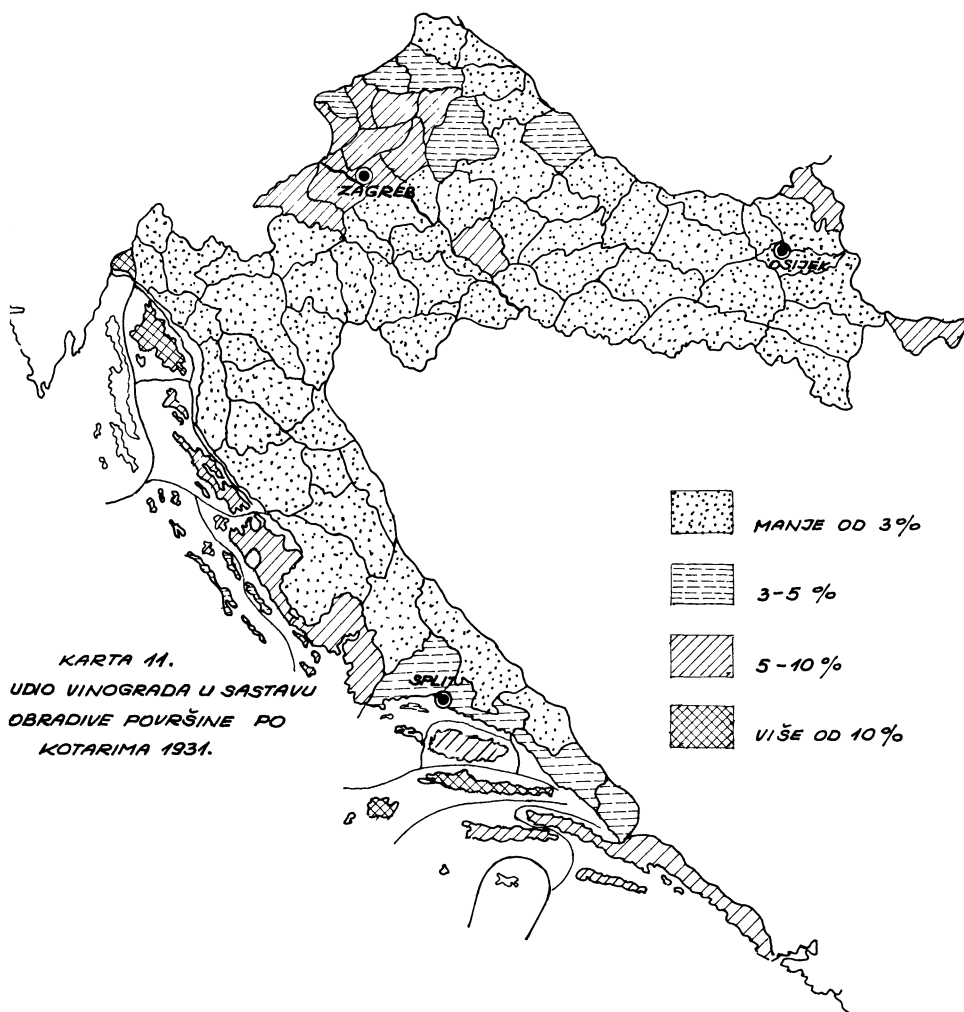
mali seljački posjed. Kultura kukuruza raširenija je pak na području sitnog i malog posjeda. (Usp. karte 2. i 9.) Osim toga, na području gdje prevladava kultura kukuruza, kako će se vidjeti, karakteristična je i veća agrarna prenapučenost nego u onim krajevima gdje prevladavajući dio u obradivoj površini ima pšenica.

Livadade su, uz već spomenuto Hrvatsko zagorje, imale značajniji udio u sastavu obradive površine u Posavini (kotari Sisak, Novska, Nova Gradiška, Sl. Brod) te u kotarima Cazma, Bjelovar, Đurđevac u oraničnom dijelu, a u pašnjačkom području u Gorskome kotaru, Hrvatskom primorju i Lici (Cabar, Vrbovsko, Delnice, Ogulin, Kastav, Sušak, Crikvenica, Novi, Brinje, Otočac, Korenica, Donji Lapac). U Dalmaciji je izrazitija bila površina pod pašnjacima. (Usp. kartu 10.)

Dakako, različita struktura livadarsko-pašnjačke površine mogla je utjecati i na razvoj stočarstva (intenzivno — ekstenzivno). Značajno je da je u svim kotarima gdje je prevladavala pašnjačka struktura obradive površine udio površina zasijanih pšenicom, pa i kukuruzom, u ukupnoj obradivoj površini bio neznatan, uglavnom do 5%. Za pojedine dijelove pašnjačkog područja veću je važnost od udjela pšenice i kukuruza imao udio vinograda u ukupnoj obradivoj površini.

Vinogradarstvo je naravno imalo posebnu važnost u Dalmaciji, a zatim u Hrvatskom zagorju, Hrvatskom primorju, okolici Zagreba i još u nekoliko kotara u različitim dijelovima Hrvatske (Đurđevac, Križevci, Kutina, Ilok, Batina). (Usp. kartu 11.) U kotarima Kastav, Krk, Preko, Sibenik, Brač, Hvar, Korčula i Dubrovnik bio je veći udio vinograda u ukupnoj obradivoj površini nego površina zasijanih pšenicom i kukuruzom zajedno. Veći udio vinograda nego površine pod pšenicom u ukupnoj obradivoj površini imali su kotari Metković, Makarska, Biograd te Zagreb, Jastrebarsko, Samobor, Donja Stubica, Klanjec, Krapina, Ivanec i Zelina.

Prema rasporedu obradive površine i poljoprivrednih kultura, a uzimajući u obzir i veličinu seljačkih posjeda, može se zaključiti da su seljaci na području istočne Slavonije i Baranje, djelomično ostalog dijela Slavonije te još nekih kotara (npr. Koprivnica, Bjelovar) u doba privredne krize zavisili — osim od kretanja cijena stoke koje je prodaja uglavnom karakteristika svih seljačkih gospodarstava — u velikoj mjeri od kretanja cijena pšenice, a zatim i kukuruza na tržištu. Naime, to su krajevi u kojima su se mogli ostvarivati tržišni viškovi tih proizvoda, pa su seljaci dio svojih prihoda ostvarivali zacijelo i njihovom prodajom. Za Hrvatsko zagorje, Prigorje, Pokuplje, Baniju i Kordun od posebnog je značenja bila kultura kukuruza, a zatim površine pod livadama i pašnjacima. Takva struktura obradive površine i poljoprivrednih kultura pogodovala je razvoju stočarstva i vjerojatno je da su seljaci ovog područja najveći dio svojih prihoda ostvarivali prodajom stoke i stočnih proizvoda. Prema tome, ove su krajeve, s gospodarskog gledišta seljaka, prvenstveno pogodile one promjene koje je privredna kriza unijela u cijene i prodaju stoke. Promjene što ih je izazvalo djelovanje krize u stočarstvu pogodile su i seljaštvo Gorskog kotara pa i Hrvatskog primorja. Naime, kako pokazuju analize strukture obradive površine i poljoprivrednih kultura, u tim je krajevima bilo prilično pašnjaka i livada. Takva struktura omogućavala je razvoj tzv. livadarskog stočarstva i prodaju stoke — uz znatne

prihode ostvarivane radom izvan poljoprivrede — činila je osnove životne egzistencije. U Dalmaciji s obzirom na velike pašnjačke površine postojale su mogućnosti za ekstenzivno stočarstvo pa su, prema tome, i ovdje na gospodarski položaj seljaštva djelovale posljedice koje je kriza izazvala u stočarstvu. Međutim, glavni dio novčanog prihoda — uz onaj koji su ostvarivali radom izvan poljoprivrede — seljaci u Dalmaciji dobivali su od vinogradarstva. Vinogradi su u Dalmaciji od svih ratarskih kultura zauzimali najveće površine obradivog tla i promjene u kretanju cijena i prodaji vina koje su se u doba krize dogodile teško su pogodile seljaštvo. Kriza u vinogradarstvu utjecala je i na gospodarski položaj seljaštva u Hrvatskom zagorju i Hrvatskom primorju. U tim su krajevima također vinogradi zauzimali značajnije mjesto u strukturi poljoprivrednih kultura, pa su seljaci zacijelo nastojali da vinogradarstvom i ostvare dio svojih prihoda.

II. KRETANJE CIJENA POLJOPRIVREDNIH PROIZVODA

1. Činioci pada cijena poljoprivrednih proizvoda

Pad cijena poljoprivrednih proizvoda bio je jedan od prvih znakova, a ujedno i veoma važan izraz djelovanja krize u poljoprivredi.⁹ Pad cijena prouzrokovalo je veliko obilje poljoprivrednih proizvoda na tržištu. Pojavila se dakle hiperprodukcija poljoprivrednih proizvoda, a ona je bila posljedica smanjenja kupovne moći onih kategorija stanovništva koje su ih kupovale (gradovi), a, zatim, i smanjenja prerade tih proizvoda u pojedinim industrijskim granama.¹⁰ Seljaci su osim toga u vrijeme krize iznosili na tržište veće količine poljoprivrednih proizvoda nego prije, ograničavajući osobnu potrošnju tih proizvoda odnosno povećavajući proizvodnju, jer su željeli većom količinom prodanih roba nadoknaditi gubitke koje su trpjeli zbog pada cijena.¹¹

⁹ U poljoprivredi, za razliku od industrije, kriza se nije manifestirala velikim smanjenjem proizvodnje. Svjetska poljoprivredna proizvodnja ostala je u doba krize uglavnom na istom nivou, što pokazuju i indeksni brojevi (prosjek 1925—1929 — 100) kretanja te proizvodnje: 1929 — 103, 1930 — 104, 1931 — 102, 1932 — 103 i 1933 — 102 (*La production mondiale et les prix*, n. dj., 7)

¹⁰ Tako je npr. realni dohodak po stanovniku u industriji i rudarstvu u Jugoslaviji iznosio po cijenama iz 1938. god. 601,1 din. 1929, 600,9 din. 1930, 548,9 din. 1931, 442,0 din. 1932, 505,3 din. 1933. i 510,5 din. 1934. god. (S. Stajić, Nacionalni dohodak u Jugoslaviji 1923—1939. u stalnim i tekućim cenama, Beograd 1959, tabela 8). Inače u vrijeme krize pojedine industrijske grane dospjele su u različite prilike. U onim djelatnostima kojih su se proizvodi do izbivanja privredne krize uglavnom uvozili porasla je proizvodnja. Naime, u doba krize, zbog promjena u svjetskoj trgovini, jačanja autarhije, carinske zaštite i jeftine radne snage industrijska poduzeća npr. u tekstilnoj industriji, industriji kože i obuće, stakla, kemijskoj i električnoj industriji doživjela su stanovit porast. Potražnja za njihovim proizvodima, iako smanjena, postojala je i u doba krize, a uvoz je bio ograničen na najmanju mjeru. To je stvaralo uvjete za razvoj tih industrija, i to u okvirima postojeće potražnje, a organizirane na principima suvremene tehnologije. No, kriza je dovela niz industrijskih grana u teškoće. Bile su to prvenstveno one industrijske grane koje su proizvodile za domaće tržište, a razvile su se u vrijeme konjunktura. U krizi, tj. kada je smanjena potražnja, kapaciteti tih industrija postali su preveliki i one su imale teškoća s prodajom proizvoda, cijenama i slično te su morale smanjivati proizvodnju i otpuštati radnike. To se dogodilo npr. s industrijom šećera, piva i još nekim. U još težem položaju bile su one industrijske grane koje su proizvodile za izvoz. One svoje proizvode zbog promjena na međunarodnom tržištu nisu mogle prodati svojim tradicionalnim kupcima u količinama i po cijenama koje su dotad ostvarivale, a domaće tržište nije trebalo tolike količine tih roba. Time su posebno bile pogođene drvna industrija, industrija cementa, papira, špirita. U tim se granama izrazito smanjila proizvodnja i zaposlenost. (O različitim posljedicama djelovanja privredne krize na pojedine industrijske grane usp. Z. Topalović, Velika privredna kriza, Beograd bez god. izd.; J. Tomašević, Financijska politika Jugoslavije 1929—1934, Zagreb 1935; D. Sabolović, Odras ekonomske krize u Jugoslaviji 1930—33. na ekonomskim mjerama države i na ekonomsko-teoretskoj obradi, *Zbornik radova, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu*, 3/1957; T. Stojković, Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929—1935, Beograd 1969)

¹¹ Kriza u poljoprivredi, posebno u onim zemljama gdje se poljoprivredna proizvodnja temeljila na seljačkim gospodarstvima, npr. u Jugoslaviji, odnosno

No, veća ponuda poljoprivrednih proizvoda na domaćem tržištu još je više otežavala prodaju, a zatim je izazivala i daljnji pad cijena. Prema tome kriza u poljoprivredi po svojim vanjskim manifestacijama bila je kriza hiperprodukcije. Međutim, njezin je korijen bio prije svega u nejednakom rasporedu društvenog bogatstva koji je onemogućavao ravnomjernu potrošnju poljoprivrednih dobara. Posebno mjesto u okvirima pritiska na sniženje cijena poljoprivrednih proizvoda na domaćem tržištu imale su i promjene u međunarodnoj razmjeni Jugoslavije. Privredna je kriza izazvala osjetno smanjenje izvoza iz Jugoslavije.¹² Najveći su dio tog izvoza činili poljoprivredni proizvodi: pšenica, kukuruz, pernata živina, jaja, svježe voće, suhe šljive, živa goveda, sitna stoka, svinje, svježe meso.¹³ Osnovne tendencije u izvozu proizvoda zemljoradnje i njihovih prerađevina te stoke i stočarskih proizvoda iz Jugoslavije u vrijeme privredne krize iskazane su na tablicama 1. i 2.¹⁴

U doba privredne krize znatno se smanjila količina i vrijednost izvezenih poljoprivrednih proizvoda. To se smanjenje u svojim najnižim točkama, tj. 1932, 1933. i, posebice kod stočarstva, 1934. god. podudaralo s vremenskim omeđenjem djelovanja krize u Jugoslaviji. Budući da je utjecalo na pad cijena na domaćem tržištu, smanjenje izvoza pogađalo je seljaštvo, dakako ponajprije one kategorije koje su imale poljoprivredne viškove, ali i ostale slojeve.

u evropskim zemljama uvoznicama u kojima se događala preorijentacija poljoprivredne proizvodnje, nije izazvala pad proizvodnje. Pad poljoprivredne proizvodnje bio je karakterističan za one zemlje u kojima se ta proizvodnja zasnivala na visoko mehaniziranoj, »industrijaliziranoj« osnovici. Usp. *Revue de la situation économique mondiale en 1933—34*, Genève 1934.

¹² Izvoz iz Jugoslavije i uvoz u Jugoslaviju bio je najmanji 1932. i 1933. god. Dok je 1929. god. izvezeno 5 330 tisuća razne robe u vrijednosti od 7 922 tisuće dinara, 1932. je taj izvoz iznosio 2 398 tisuća tona u vrijednosti od 3 056 tisuća dinara, a 1933. god. 2 930 tisuća tona u vrijednosti od 3 378 tisuća dinara. Istodobno se uvoz smanjio od 1 672 tisuće tona u vrijednosti 7 595 tisuća dinara na 880 tisuća tona u vrijednosti 2 860 tisuća dinara, odnosno 793 tisuće tona u vrijednosti 2 883 tisuće dinara (Statistički godišnjak 1937, n. dj., 190—191). Kada se stave u odnos količine i vrijednosti robe koju je Jugoslavija izvozila odnosno uvozila, vidi se da se za male količine uvezene robe, uglavnom industrijske, morala izvoziti velika količina roba, uglavnom poljoprivrednih proizvoda. Nastale su još i prilike u kojima su cijene proizvoda koji su se izvozili iz Jugoslavije padale brže i više nego cijene proizvoda koji su se u Jugoslaviju uvozili. Tako je indeks cijena (1926 — 100) izvoznih proizvoda 1929. bio 112,1, a uvoznih 95,5. Međutim 1933. god. indeks cijena izvoznih proizvoda pao je na 61,6, a uvoznih na 79,6. Lj. Dukanać, Indeksi konjunktturnog razvoja Jugoslavije 1919—1941, Beograd 1946, 22).

¹³ M. Mirković, Zavisnost naše privrede od stranih tržišta, *Danas*, 4/1934, 27. Važnost izvoza poljoprivrednih proizvoda za Hrvatsku djelomično ilustriraju podaci koje je donio R. Bićanić (Pogled iz svjetske perspektive i naša ekonomska orijentacija, Zagreb 1939, 25—26) o udjelu područja zagrebačke željezničke direkcije (područje na istok od linije Zaprešić—Karlovac pa do linije Brod—Vinkovci, dakle bez istočne Slavonije, ali uključujući splitsku i banjalučku prugu) u ukupnom državnom izvozu. Taj je udio za pšenično brašno 70%, vino 81%, grah 26%, povrće 32%, svježe voće 24%, konje 44%, goveda 53%, svinje 7%, perad 15%, jaja 46%, meso 15% i mast 39%.

¹⁴ Poljoprivredna godišnja statistika 1936, Beograd 1937, XXX. Kod izvoza domaće živine i divljači, njihovih proizvoda i prerađevina u komadima su iskazani bivoli, goveda, konji, magarci, mazge, mule, koze, ovce i svinje. U kilogramima iskazana je perad, divljač i sve ostalo.

Godina	Količina	Vrijednost
	1000 tona	milijuna dinara
1930.	1 015	1 961
1931.	728	1 296
1932.	544	971
1933.	831	1 075
1934.	1 068	1 338
1935.	722	1 274

Tablica 1. Izvoz ratarskih proizvoda i njihovih prerađevina

Godina	Količina		Vrijednost
	1000 komada	1000 tona	milijuna dinara
1930.	1 133	70	1 906
1931.	1 012	64	1 556
1932.	822	51	930
1933.	933	56	945
1934.	913	51	881
1935.	992	60	1 145

Tablica 2. Izvoz domaće živine, divljači, njihovih proizvoda i prerađevina

Naime, iako je izvoz najglavnijih poljoprivrednih proizvoda bio posljedica loše prehrane, većina seljaka bila je prisiljena da ih prodaje makar iz nužde i povremeno, jer im je bio potreban novac. Jugoslavensko tržište poljoprivrednim proizvodima nije bilo dovoljno široko — gotovo 80% stanovništva živjelo je od poljoprivrede — pa je od velikog značenja bila mogućnost prodaje na inozemnim tržištima. Smanjenje izvoza u uvjetima jednake proizvodnje značilo je novi pritisak na domaće tržište i, uz navedene elemente, djelovalo je na povećanje konkurencije i sniženje cijena, tj. bilo je činilac pogoršanja gospodarskog položaja seljaštva u vrijeme privredne krize.¹⁵

2. Tempo pada cijena poljoprivrednih proizvoda

Cijene na veliko poljoprivrednih proizvoda, tj. proizvoda ratarstva i stočarstva, pale su u Jugoslaviji na najniži nivo 1933. odnosno 1934. god. Tih

¹⁵ Nemogućnost prodaje poljoprivrednih proizvoda označena je kao osnovni uzrok teškoća u poljoprivredi npr. u jednom izvještaju od 5. I 1932. god. iz kotara Županja: »Opće stanje poljoprivrede bilo bi povoljno kad bi se moglo unovčiti poljoprivredne proizvode. Trgovina pšenicom i kukuruzom u potpunom je zastoju, usled čega narod trpi tešku novčanu krizu.« (*Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske*, Politička situacija — Periodički izvještaji kotarskih načelnštava — dalje samo: AIHRPH, P-P — kut. 34).

godina cijene ratarskih proizvoda bile su za 42,8%, a stočarskih za 44,6% niže nego 1926. god.¹⁶ Na najnižim točkama razlike u padu cijena ratarskih i stočarskih proizvoda nisu dakle bile velike. Međutim, te cijene nisu istodobno dosegle taj najniži nivo. Tempo pada cijena u dvjema navedenim kategorijama poljoprivrednih proizvoda bio je u doba krize različit. Ratarski proizvodi imali su najveći pad cijena u toku 1929. i 1930. god. Taj se pad zatim nastavio u blažem tempu do 1933. god. Tada su cijene na veliko ratarskih proizvoda bile na najnižem nivou, a poslije su porasle. Cijene na veliko u stočarstvu također su počele padati 1929. god., ali mnogo laganije. Velik pad pretrpjele su tek u toku 1931. god. Zatim se sniženje cijena — po tendenciji duže nego kod ratarskih proizvoda — nastavilo i na najnižem su nivou cijene stočarskih proizvoda bile 1934. god. Poslije su cijene postepeno, znatno sporije nego kod ratarskih proizvoda, rasle. Ti odnosi iskazani su na tablici 3.¹⁷

Godina	Mjesec	Ratarski proizvodi		Stočarski proizvodi	
		indeks	razlika između I i XII mj	indeks	razlika između I i XII mj
1929.	I	137,5		102,5	
	XII	102,3	—35,2	95,7	— 6,8
1930.	I	104,5		98,2	
	XII	72,5	—32,0	86,4	—11,8
1931.	I	71,7		82,0	
	XII	70,6	— 1,1	58,6	—23,4
1932.	I	69,0		60,5	
	XII	61,6	— 7,4	57,3	— 3,2
1933.	I	65,4		57,2	
	XII	52,7	—12,7	57,1	— 0,1
1934.	I	53,1		57,8	
	XII	59,9	+ 4,8	55,8	— 2,0
1935.	I	62,9		58,6	
	XII	83,7	+20,8	59,4	+ 0,8

Tablica 3. Tempo pada cijena na veliko poljoprivrednih proizvoda u Jugoslaviji prema indeksnim brojevima (1926 = 100)

Razlike u tempu pada cijena postojale su i unutar ratarskih odnosno stočarskih proizvoda. Tako je bio različit pad cijena na veliko neprerađenih i prerađenih ratarskih proizvoda. Sniženje cijena zahvatilo je prvo neprerađene ratarske proizvode, tj. upravo one koje su prodavali seljaci. Razlike u tempu pada cijena unutar grupe ratarskih proizvoda prikazane su na tablici 4.¹⁸

¹⁶ Usp. tablicu 19.

¹⁷ Prema: Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1933, knj. V, Beograd 1935, 240—241, isto, knj. VII, Beograd 1937, 283.

¹⁸ Prema: *Narodno blagostanje*, 11/1929, 166; 30/1929, 493; 5/1930, 68; 9/1930, 135; 39/1930, 612; 3/1931, 36. U neprerađene ratarske proizvode ubrojani su pšenica, ječam, zob, kukuruz, grah i sijeno. Prerađeni ratarski proizvodi obuhvaćaju

Godina	Mjesec	Ratarski proizvodi			
		neprerađeni		prerađeni	
		indeks	razlika između I i XII mj	indeks	razlika između I i XII mj
1929.	I	100		100	
	XII	56,14	—43,86	83,20	—16,80
1930.	I	57,54		84,96	
	XII	44,38	—13,16	61,70	—23,25

Tablica 4. Tempo pada cijena na veliko ratarskih proizvoda u Jugoslaviji prema indeksnim brojevima

Značajne su razlike postojale i u kretanju cijena na veliko u stočarstvu. Velika je bila razlika u tempu pada cijena žive stoke i stočarskih prerađevina. Iskazano je to na tablici 5.¹⁹

Godina	Mjesec	Živa stoka			
		Živa stoka		Stočarske prerađevine	
		indeks	razlika između I i XII mj	indeks	razlika između I i XII mj
1929.	I	100		100	
	XII	96,53	— 3,47	89,13	—10,87
1930.	I	99,05		87,55	
	XII	91,50	— 7,55	67,05	—20,50

Tablica 5. Tempo pada cijena na veliko u stočarstvu Jugoslavije prema indeksnim brojevima

Cijene na veliko žive stoke pale su u prvim godinama djelovanja krize — kada je, kako je pokazano, tendencija pada cijena u stočarstvu uopće bila blaža nego u ratarstvu — znatno manje nego cijene stočarskih prerađevina. Seljaci koji su imali viškove stoke za tržište mogli su iz toga izvući korist, jer su cijene ratarskih proizvoda koji su se iskorištavali kao stočna

brašno, mekinje, kudjelju, špiritus. Indeks je izračunat na temelju prosjeka cijena na raznim burzama u Jugoslaviji (Beograd, Novi Sad, Zagreb, Ljubljana).

¹⁹ Isto. Živa stoka: volovi, svinje, ovce, telad, živina. Stočarski proizvodi: mast, slanina, prana vuna, sirova goveđa koža, janjeća i ovčja koža.

hrana pale znatno više. No, to je ulijevalo nade i ostalim seljacima da će se odvrati nedaćama krize pomoću uzgoja stoke.²⁰

Postojale su zatim, osim već navedenih razlika, značajne neskladnosti u tempu pada cijena poljoprivrednih proizvoda u veleprodaji i maloprodaji. Indeks cijena npr. prehrambenih proizvoda, koji se dakako velikim dijelom sastoje od poljoprivrednih proizvoda, u maloprodaji u Hrvatskoj pao je u razdoblju od 1929. do 1934. god., kada su cijene prehrambenih proizvoda i u maloprodaji i veleprodaji bile na najnižem nivou, za 14 poena manje nego u veleprodaji. Razlika u padu cijena na početku krize bila je još veća. Tako su u razdoblju od 1929. do 1931. god. indeksni brojevi cijena prehrambenih proizvoda u maloprodaji pokazivali smanjenje za 31 poen, a u veleprodaji za 54 poena, tj. 23 poena više.²¹ Prema tome u vrijeme privredne krize cijene prehrambenih proizvoda snižavale su se u veleprodaji više i mnogo brže nego u maloprodaji. To je uglavnom bilo nepovoljno za većinu seljaštva. Naime seljaci su znatan dio svojih proizvoda — prvenstveno u aktivnim poljoprivrednim krajevima gdje su se i ponajviše javljali kao prodavači — prodavali u veleprodaji i njih je pogađao veći pad cijena u veleprodaji. Seljaci pak u pasivnim krajevima, npr. u Dalmaciji i Lici, i uopće kad su se javljali kao kupci, većinom su potrebne prehrambene proizvode kupovali u maloprodaji i njih je pogađalo manje sniženje tih cijena. Oštećeni su dakle bili i jedni i drugi, a korist su izvlačili posrednici. Dakako, pri kupnji prehrambenih proizvoda neseljačkog porijekla stradavali su jednako seljaci u aktivnim i pasivnim krajevima od manjeg pada cijena u maloprodaji.

3. Cijene nekih poljoprivrednih proizvoda

a) Pšenica i kukuruz

Pšenica i kukuruz imali su veoma važnu ulogu u životu seljaštva u Hrvatskoj. Te su poljoprivredne kulture seljaci trošili za prehranu, iznosili su ih na tržište, odnosno koristili su se njima za ishranu stoke.

U proizvodnji tih ratarskih kultura ostvaren je u svjetskim razmjerima — posebno u toku prvoga svjetskog rata u Sjedinjenim Američkim Državama, Kanadi, zatim u Argentini i Australiji — najveći napredak u primjeni suvremenih načina proizvodnje. Na golemim zemljišnim površinama pšenica i kukuruz su se »proizvodili«. Evropske poljoprivredne zemlje, pa prema tome

²⁰ Tako je npr. zabilježeno u jednom nepotpisanom novinskom članku: »Naši seljaci bacaju se svaki dan sve to više na stočarstvo. Nema sumnje da je žito toliko izgubilo na cijeni da se ne isplati, kao ni vino. Međutim, moramo neprestano držati na pameti da smo mi samo jedan mali sajam na svijetu, koji zavisi od ostalih država. Cijene našem blagu određuju strani trgovci, koji kupuju to blago. A baš u ovim stranim zemljama bacili su se seljaci, kao i kod nas, na uzgajanje marve, te možemo sigurno računati, da će za nekoliko godina pasti cijena i blagu, kao što su pale i drugim seoskim proizvodima.« (*Narodno kolo*, 22. V 1930)

²¹ Prema: *Indeks*, 1/1930 — 4/1935. (zlatni dinari, srpanj 1914 — 100). U prehrambene proizvode uključeni su pšenično brašno, kukuruzno brašno, pšenični bijeli i crni kruh, grah, krumpir, riža, jaja, sol, šećer, govede, teleće i svinjsko meso, riba, mlijeko, maslac, sir trapist, suhe šljive.

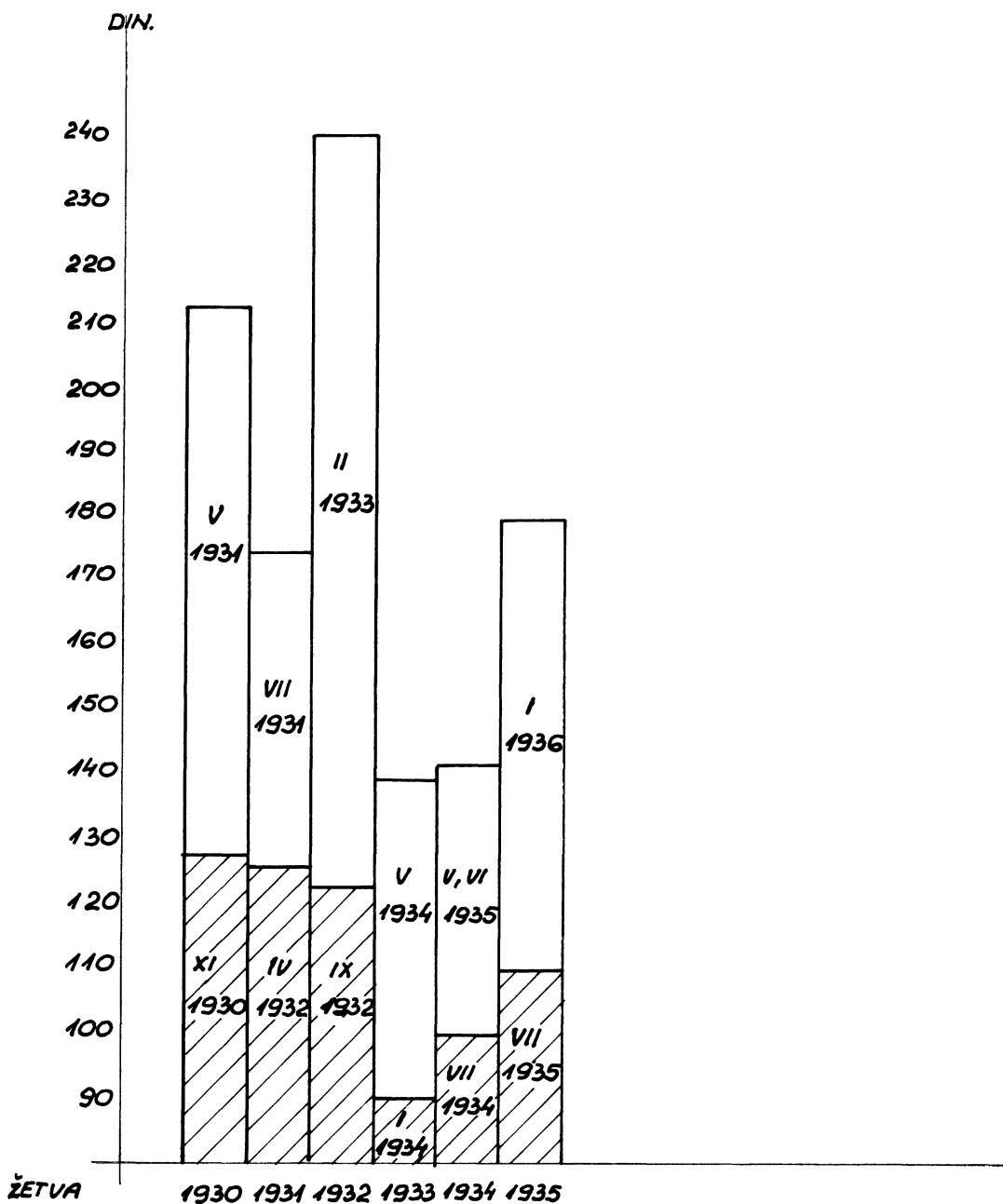
i Jugoslavija odnosno Hrvatska, naišle su tako poslije prvoga svjetskog rata na konkurenciju vrlo moderno organizirane poljoprivredne proizvodnje, tj. radilo se o »*konkurenciji industrijalizirane, mehanizirane*, a djelomično i *kemizirane* poljoprivrede prema kojoj je seljačka poljoprivredna proizvodnja postala nemoćna«. ²² Naime, cijene na svjetskom tržištu određivala je upravo ta proizvodnja, a njezini su proizvodni troškovi bili mnogo manji nego kod seljačke proizvodnje kakva je prevladavala u Evropi, a bila osnovna značajka u Hrvatskoj. Kada je ta suvremeno organizirana proizvodnja dospjela u krizu, kada je počelo snižavanje cijena da bi se osigurala prodaja, odrazilo se to i na cijene pšenice i kukuruza u ostalim dijelovima svijeta. ²³

Godina	Mjesec	Pšenica		Kukuruz	
		100 kg — dinara			
		Hrvatska	Jugoslavija	Hrvatska	Jugoslavija
1929.	I	245		275	
	IX	193,75	213	188	187
1930.	I	187		122,5	
	IX	147	171	128	99
1931.	I	132,5		95	
	IX	215	186	95,62	88
1932.	I	185		81,66	
	IX	123	148	104,68	86
1933.	I	195,15		83,80	
	IX	103,57	155	74	64
1934.	I	95,38		73,66	
	IX	105,06	108	93,57	84
1935.	I	113,31		75,78	
	IX	134,50	140	93,99	87

Tablica 6. Cijene na veliko pšenice i kukuruza

²² M. Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije*, n. dj., 27.

²³ Prosječna godišnja cijena 1 mtc pšenice smanjila se tako u Winnipegu od 23,69 zlatnih franaka 1929. na 8,42 zlatna franka 1932. god., Chicagu od 21,83 na 10,40, u Buenos Airesu od 21,83 na 8,14. Istodobno prosječne godišnje cijene kukuruza izražene u zlatnim francima pale su u Brañli od 21,14 1929. god. na 5,57 1932, Chicagu od 19,26 na 6,94 i Buenos Airesu od 18,20 na 6,17 (*Annuaire statistique de la Société des Nations*, 1933—34, Genève 1934, 81,87).

Grafikon 3. (vidi str. 302)

Najviša i najniža cijena 1 mtc pšenice tokom žetvene godine

Iznosi prosječnih mjesečnih cijena na veliko pšenice i kukuruza u Hrvatskoj u rujnu i siječnju, tj. u mjesecu neposredno poslije žetve i jednom zimskom mjesecu, kao i prosječne godišnje cijene, ali za čitavu Jugoslaviju, vide se na tablici 6.²⁴

Cijene na veliko pšenice i kukuruza bile su od god. 1929. uglavnom u padu. Pad cijena bio je izrazitiji kod kukuruza nego kod pšenice. Najniža je njegova cijena približno za 2/3 manja od najviše, a kod pšenice za oko 1/2. Nejednakost u sniženju cijena djelomično je posljedica i agrarne politike vlade. Pšenica je, kako će se vidjeti, u izvjesnom razdoblju krize bila pod posebnim režimom cijena koji je osiguravao više cijene dijelom 1931. i 1932. god.

Međutim, navedene cijene ne pokazuju u potpunosti razlike u kretanjima cijena po godišnjim dobima i razlike u pojedinim regijama. Cijene pšenice, i uopće žitarica, bile su znatno niže odmah poslije žetve nego kasnije. Razlika u cijeni pšenice najesen i u proljeće ponekad je iznosila i 100%, tj. pšenica je pred novu žetvu bila i dvostruko skuplja nego odmah poslije žetve. Najviše i najniže cijene pšenice na veliko u toku jedne žetvene godine prikazane su na grafikonu 3.²⁵

Pogodnošću da prodaju po najvećim cijenama mogli su se koristiti samo bogatiji seljaci. Sitni i mali, pa djelomično i srednji seljaci tom se pogodnošću nisu mogli koristiti, jer su živjeli u takvim gospodarskim prilikama koje su ih navodile da urod sa svojih polja prodaju odmah poslije žetve. Većina je seljaka tako prodavala uz nepovoljne uvjete, ali drugog izlaza nije imala. Jer »u kući je sve čekalo žetvu, kao ogladnjeli vrapci, a kad žetva dođe, začas se ostaje bez pare i bez žita, a tolike potrebe još neudovoljene.«²⁶

Dakako, pad cijena pšenice i kukuruza, odnosno općenito žitarica, nije pogodilo sve krajeve jednako. Već smo utvrdili da su se izrazito žitarskim krajevima odnosno proizvođačima pšenice i kukuruza za tržište mogli smatrati istočna Slavonija i Baranja. U ostalim dijelovima Hrvatske, gdje se pšenica proizvodila radi prehrane, a kukuruz radi stočarstva, ti proizvodi nisu bili prvenstveno namijenjeni tržištu, pa seljake nisu u velikoj mjeri ni pogađale cijene na tržištu. To naravno ne znači da se ti proizvodi nisu uopće iznosili na tržište, već samo da njihova prodaja nije bila osnovni izvor prihoda seljačkih gospodarstava.²⁷

²⁴ Prema: *Indeks*, 2/1929 — 2/1936. Navedene cijene su prosjek cijena u Zagrebu, Osijeku i Sušaku. Prosječne cijene za Jugoslaviju prema L. j. D u k a n a c, n. dj., 17—18.

²⁵ R. Bićanić, Tržište i cijene pšenice, *Ekonomist*, 6/1936, 243.

²⁶ *Narodno kolo*, 31. VIII 1935.

²⁷ Prema jednoj procjeni Narodne banke Kraljevine Jugoslavije žitarice su sudjelovale sa 26% u ukupnoj prodaji poljoprivrednih proizvoda, a pšenica sa 13,44% i kukuruz sa 10,12% (*Arhiv Jugoslavije* — dalje A J —, Ministarstvo poljoprivrede, kut. 14, jed. 91.) Proučavajući značenje prodaje ratarskih proizvoda na 116 seljačkih gospodarstava u području srednje Hrvatske S. Dubić (Prilog istraživanju seljačkog gospodarstva, Križevci 1933, 39) došao je do rezultata sadržanih u tablici na str. 303, dolje.

Pšenica								
Go- dina	Ožujak			Listopad				
	Vinkovci 100 kg	Čapljina — dinara	Razlika u din. %	Vinkovci 100 kg	Čapljina — dinara	Razlika u din. %		
1929.	240—250	306—311	63 26	80—120	275	175	175	
1930.	170—175	235	63 36	—	—	—	—	
1931.	135—140	190—195	55 40	160	220	60	25	
1932.	160	200	40 25	80—140	192—195	64	115	
1933.	200—220	240	30 14	110—115	170	58	51	
1934.	100	158	58 58	90—95	170	78	84	
1935.	120	185	65 54	110—112	200	89	80	

Kukuruz								
1929.	255—270	310—325	55 21	140	240	100	71	
1930.	95—100	150—155	55 56	100	165	65	65	
1931.	90	135—140	48 53	130	155—160	28	21	
1932.	75— 78	130—155	66 86	80—85	130	48	58	
1933.	62— 65	113	49 78	65—70	109—112	43	64	
1934.	65	120—124	57 88	35—80	118	61	105	
1935.	65	113—116	50 76	106—116	129—134	21	18	

Tablica 7. Cijena na veliko pšenice i kukuruza u Vinkovcima i Čapljini

Velike su bile razlike u cijenama pšenice i kukuruza u proizvođačkim i potrošačkim rajonima. Sniženje cijena nije poboljšalo prilike seljaštva

	Veličina posjeda u ha				
	0—2	2—5	5—10	10—15	preko 15
Broj istraživanih posjeda	17	45	40	9	5
Broj posjeda koji su prodavali					
kukuruz	3	7	5	1	1
pšenicu	0	3	5	2	1
krumpir	0	0	2	1	0
zob	0	0	2	1	0
ječam	0	0	0	0	0
raž	0	0	0	0	0
sijeno	0	2	7	0	2
slamu	0	0	0	0	0
vinogradarske proizvode	3	8	5	4	3
voćarske proizvode	1	4	5	1	1

S. Dubić zaključuje: »Izuzevši prodaju sijena i proizvoda vinogradarstva na posjedima većim od 15 ha, ni kod koje kulture i ni na kojoj veličini posjeda ne nadilazi broj posjeda, koji su prodavali biljne proizvode, 20% od broja istraži-

u pasivnim krajevima. Pokazuju to npr. i odnosi cijena na veliko pšenice i kukuruza u Vinkovcima i Čapljini iskazani na tablici 7.²⁸

Cijene pšenice i kukuruza bile su u pasivnim krajevima odnosno potrošačkim područjima za 20—100% više nego u proizvođačkim rajonima. Ta je razlika teško pogađala u Hrvatskoj čitavu Dalmaciju, Hrvatsko primorje, djelomično Liku i Gorski kotar, tj. regije u kojima je proizvodnja žitarica bila malena. Naravno, to je pogađalo i seljake u drugim krajevima ako su bili prisiljeni kupovati žitarice.

b) Stoka i stočarski proizvodi

Pad cijena stoke i stočarskih proizvoda imao je također dalekosežne posljedice na položaj seljaštva u Hrvatskoj. Određujući strukturu obradivih površina i poljoprivrednih kultura utvrdili smo da su sve regije u Hrvatskoj, osim djelomično Slavonije i Baranje, po sastavu obradivih površina, odnosno prisutnosti određenih poljoprivrednih kultura (kukuruz) mogle imati stočarstvo kao osnovnu poljoprivrednu djelatnost. Osim toga, struktura seljačkih gospodarstava u kojoj su prevladavali sitni i mali posjedi nije omogućavala većini seljaštva proizvodnju ratarskih usjeva, posebno pšenice i kukuruza, radi prodaje. Sitna i mala seljačka gospodarstva nastojala su, dakako, koliko su to uopće u okvirima poljoprivredne proizvodnje mogla, ostvariti svoje novčane prihode prodajom stoke.²⁹ U Hrvatskoj je to naročito bilo značajno za moslavačko-bilogorsko područje, Hrvatsko zagorje, Pokuplje, Baniju, Kordun te, djelomično, Liku i Gorski kotar. Dakako, seljaci su stoku prodavali i u ostalim dijelovima Hrvatske, često kao dopunu osnovnim izvorima prihoda, npr. prodaji žitarica, vinogradarstvu, radu izvan poljoprivrede.

Pad cijena stoke i stočarskih proizvoda bio je — kako je već pokazano — naročito izrazit 1931. god. Do tog razdoblja cijene su bile razmjerno povoljne i seljaci, u područjima koja smo označili kao stočarska, iako su osjećali posljedice djelovanja krize, nisu još bili u većini slučajeva u najkritičnijem položaju. Npr. 1930. god. u kotaru Varaždin »novčana i privredna kriza kod seljaštva zaoštrila se uslijed niskih cijena kukuruza, krumpira i jaja, ali bi znatno teže i upravo kritično stanje nastupilo kad bi pale i stoci

vanih posjeda. Može se dakle reći, da na posjedima sviju veličina proizvodi sviju kultura, osim sijena i proizvoda vinogradarstva, u više nego 80% slučajeva služe namirivanju kućanskih i gospodarskih potreba. To znači da je tek vrlo maleni broj seljačkih gospodarstava dolazio prodajom biljnih proizvoda do novca. Osamdeset posto istraživanih gospodarstava proizvodilo je biljne proizvode isključivo, da se opskrbi porodica namirnicama i za preradu u više vrijedne proizvode putem stočarstva.«

²⁸ Najnužnije narodne potrebe. Anketa Gospodarske sloge, Zagreb 1940, 52. (Iako se Čapljina nalazi na području BiH, smatrao sam da — s obzirom na sličnost s pasivnim krajevima Hrvatske — može taj primjer poslužiti kao ilustracija kretanja cijena u aktivnim i pasivnim krajevima Hrvatske.)

²⁹ Prema već navedenoj procjeni Narodne banke Kraljevine Jugoslavije (vidi bilješku 27) živa stoka, živina i njihovi proizvodi sudjelovali su sa 35% u ukupnoj prodaji poljoprivrednih proizvoda. Značenje stočarstva, prema istraživanjima S. Dubića (Prilog istraživanju seljačkog gospodarstva, n. dj., 42), za gospodarstva na području srednje Hrvatske vidi se na tablici na str. 305.

cijene³⁰ (potcrtao M. M.). Iznose prosječnih cijena na veliko mesa i goveđe kože, koji su na neki način i pokazatelji cijena goveda i svinja — sadrži tablica 8.³¹

Godina	Mjesec	Govedina Ia	Goveđa koža	Svinjetina Ia
		100 kg — dinara		
1929.	IV	1550	5900	1900
	IX	1920	5900	2080
	XII	1840	5100	1920
1930.	IV	1920	5100	2500
	IX	1840	4775	1760
	XII	1680	4700	1600
1931.	IV	1760	4100	1680
	IX	1280	4050	2000
	XII	1080	3900	1240
1932.	IV	1040	3900	1120
	IX	1040	3900	1360
	XII	991	3900	1473
1933.	IV	991	3900	1388
	IX	989	3900	1412
	XII	991	3900	1407
1934.	IV	991	3900	1509
	IX	991	3900	1496
	XII	991	3900	1179
1935.	IV	991	3900	1179
	IX	991	3100	1232
	XII	798	3100	1141

Tablica 8. Cijene na veliko stočarskih proizvoda

	Veličina posjeda u ha				
	0—2	2—5	5—10	10—15	preko 15
Broj istraživanih posjeda	17	45	40	9	5
Broj posjeda koji su prodavali					
konje	1	2	11	1	1
goveđa	5	23	23	7	3
svinje	5	18	22	4	2
pčelarske proizvode	1	2	3	3	1
mlijeko	7	16	10	3	1
perad	5	13	10	2	1
jaja	9	23	19	5	1

S. Dubić zaključuje da se »u prosjeku slučajeva može reći da je nešto iznad 50% posjeda imalo primitak u gotovu novcu od prodaje goveda. Prosječno 50% posjeda imalo je primitak u gotovu od prodaje jaja.«

³⁰ AIHRPH, P-P, kut. 31. Dvomjesečni izvještaj o stanju javne uprave kotara Varaždin od 1. V 1930.

³¹ Isto kao bilješka 24.

Cijene mesa, pa i goveđe kože, također potvrđuju već izrečeni zaključak o ponešto povoljnijim prilikama u stočarstvu do sredine 1931. god., jer je posebno velik pad cijena obiju vrsta mesa bio u posljednjem tromjesečju 1931. god. Tako, dok je u prvom dijelu 1931. god. 100 kg govedine Ia klase stajalo 1 760 dinara, cijena za istu količinu na kraju godine iznosila je tek 1 080 dinara, tj. za oko 38% manje. Nešto manje, za oko 26%, smanjile su se u istom razdoblju cijene svinjskog mesa.³² Cijene na veliko goveđeg mesa od 1931. god. ostajale su na niskom nivou, dok su cijene svinjskog mesa u drugoj polovici 1932. god. počele rasti. No, u drugoj polovici 1934. opet su padale. Stabilnost cijena goveđeg mesa na niskom nivou, a veća promjenljivost cijena svinjskoga mesa na višem nivou, čini se da se može, između ostalog, objasniti i različitošću tih vrsta domaćih životinja. Naime, goveda su činila krupnu i vredniju živinu na seljačkom gospodarstvu i seljaci ih nisu mogli klati za vlastite potrebe, već su ih prodavali radi pokrića izdataka, odnosno. ako su cijene bile suviše niske, nastojali su ih sačuvati do boljih prilika. Takvo je seljačko određenje bilo uzrok stalnog pritiska na tržište i cijene goveda. Svinje su seljaci mogli — zbog manje vrijednosti i kraćeg uzgojnog perioda — klati i za osobne potrebe, pa tako utjecati na oterećenje tržišnog pritiska i, možda, povećanja cijena.

Naravno, cijene živih goveda i svinia bile su sukladne cijenama mesa. Njihove su cijene čak i znatnije pale. Tako npr. u kotaru Ogulin »narod stoji kako bez ljudske tako i bez stočne hrane i uslijed toga prinuđen je prodavati stoku. Cijene pako stoke su tako silno pale da kilogram žive vage lošijeg blaga predstavlja protuvrednost jednog kilograma kukuruza odnosno jednog i po kilograma sijena. Prema tome će narod osiromašiti i ostati bez stoke jer je stoka jedini proizvod koji može narod sada unovčiti.«³³ Slične prilike vladale su i u drugim krajevima Hrvatske.³⁴ Posebno su bili pogođeni seljaci u onim krajevima gdje su se bavili uzgojem stoke za izvoz. Tako je npr. zbog djelovanja krize potražnja za konjima naglo pala i konje su kupovali jedino mesari po veoma niskim cijenama. Tako je bilo npr. u kotarima Varaždin, Garešnica, Sisak, Križevci, Zelina, Novi Marof, Bjelovar i Pakrac.³⁵

³² Isto.

³³ *AIHRPH*, P-P, kut. 39. Tromjesečni izvještaj o političkim prilikama i događajima kotara Ogulin od 6. IV 1932.

³⁴ Tako npr. u dvomjesečnom izvještaju o stanju javne uprave u kotaru Pakrac od 1. V 1931. godine stoji da je »govedima cijena pala od svojedobnih 7—8 dinara od 1 kg žive vage na prosječno 5 dinara 1 kg žive vage ili za 30%. Cijena svinjama je pala od svojedobnih 8—9 dinara 1 kg žive vage na 5 dinara 1 kg žive vage ili za 40%. Uz sve niske cijene stoke nije bilo nikakve potražnje, te je narod uslijed opće stagnacije i niskih cijena poljoprivrednih proizvoda silno potišten, a pogotovo uslijed posljednjeg pada cijena i stagnacije u trgovini stokom upravo utučen, upravo zdvojan, jer je izgubio vjeru, da će se moći othrvati ovoj poljoprivrednoj krizi (jer je sve polagao u dosta dobru prodaju i prilične cijene stoke) i da će moći da umiri državne i samoupravne dažbine i da zadovolji svojim najnužnijim potrebama.« (*AIHRPH*, P-P, kut. 38)

³⁵ *Arhiv SR Hrvatske* (dalje: AH), Kraljevska banska uprava Savske banovine, Poljoprivredno odjeljenje (dalje: PO), kut 112. Izvještaji o stanju stočarstva u kotarima Savske banovine 1932. godine.

c) V i n o

Sniženje cijena vinu mnogo je pogodilo seljake u onim dijelovima Hrvatske u kojima su seljaci većinu ili dio novčanih prihoda ostvarivali njegovom prodajom. Na takav su način do novčanih prihoda djelomično dolazili, kako se iz strukture obradivih površina i poljoprivrednih kultura može zaključiti, seljaci u Dalmaciji, posebno na otocima, te u dijelovima Hrvatskog primorja i Hrvatskog zagorja.

Niske cijene vinu i poteškoće oko prodaje predstavljale su samo zaoštravanje jednog procesa krize i vinarske proizvodnje koji je trajao od samog stvaranja Jugoslavije. Naime, nakon stvaranja jedinstvene jugoslavenske države zatvorila su se dotada tradicionalna tržišta bivše Austro-Ugarske Monarhije vinima iz Hrvatske.³⁶ Osim toga, u Jugoslaviji su vina iz Hrvatske dobila nove konkurente u vinogradarskim krajevima Srbije, Vojvodine itd. koji su, čini se, u pojedinim slučajevima, primjerice izvoz, uživala povoljniji tretman.³⁷ Čitavu situaciju pogoršavala je i nedovoljna briga o standardizaciji, tj. kvaliteti vina, a zatim jače razvijanje proizvodnje bezalkoholnih pića i osiromašenje pučanstva. Ovaj posljednji činilac postaje naročito izrazit u vrijeme djelovanja krize. Naime, tada se znatnije smanjila kupovna moć potrošača i zatvorila preostala inozemna tržišta. Na taj je način privredna kriza zaoštrila probleme u vinarskoj proizvodnji koji su već odranije postojali.³⁸

Prosječne cijene vinu u veleprodaji u vrijeme krize smanjile su se za oko 70%. Tako dok je 100 litara vina 1929. koštalo 650 dinara, 1932. god. cijena je iznosila 250 dinara.³⁹ Međutim, seljaci su pri prodaji vina ostvarivali, uglavnom, još manje cijene. Tako su primjerice proizvođači vina u Dalmaciji u prijeratno vrijeme mogli dobiti za 1 hl vina 100 kg brašna. God. 1932 — kada su i cijene brašna snižene — valjalo im je za 100 kg brašna dati 3 hl vina. U doba djelovanja žitnog režima situacija je bila i gora. Tada su za 100 kg brašna davali 4 do 5 hl vina. Seljaci, vinogradari, koji su prodajom vina ostvarivali svoju životnu egzistenciju, u takvim prilikama nisu mogli osigurati prodajom vina ni prehranu.⁴⁰

4. Prizad i njegovo djelovanje u Hrvatskoj

Pad cijena poljoprivrednih proizvoda i teškoće u izvozu, naročito pšenice, doveli su do osnivanja Privilegovanog akcionarskog društva za izvoz zemalj-

³⁶ R. Fuchs, Vinska kriza u Jugoslaviji, Zagreb 1931, 6.

³⁷ »Ne mogu premućati i ne potužiti se na postupak vlade, koja jednakom mjerom daje potpore vinogradarima u Banatu koji obiluju žitaricama i stokom, kao i onom siromašnom primorcu, koji nema ni jednoga ni drugoga, osim loze. Dok je ministarstvo trgovine davalo premije za izvoz vina preko granice, najveći iznos, mislim, primile su trgovačke firme iz Vršca, gdje se još gajila zabranjena nenavrnut američka loza nazvana 'direktor', jer su mogli ponuditi puno jeftinije cijene, ali su time ubili glas našeg boljeg vina na vanjskom tržištu.« (F. Ivanišević, Gospodarski problemi na Jadranu, Split 1934, 4—5; interpelacija u Senatu Kraljevine Jugoslavije.)

³⁸ R. Fuchs, n. dj., 11.

³⁹ Izvor isti kao u bilj. 24.

⁴⁰ I. Belin, Problem pasivnosti Dalmacije, *Nova Evropa*, 12/1932.

skih proizvoda (Prizad).⁴¹ Međutim, pojavljivanje Prizada na sceni žitne trgovine nije još ništa riješilo. Zato je vlada bila prisiljena da uoči žetve 1931. god. uvede monopol Prizada na izvoz pšenice i brašna, a u rujnu iste godine i monopol trgovine pšenicom i brašnom na unutrašnjem tržištu.⁴² Odlučeno je da Prizad kupuje pšenicu po cijeni od 160 do 175 dinara, a da je prodaje po cijeni od 215 do 240 dinara, ovisno o godišnjem doba. Razlika između kupovne i prodajne cijene, koja je iznosila 50—60 dinara, trebala je poslužiti za pokriće gubitaka pri izvozu pšenice po nižim cijenama.⁴³

Povoljni rezultati djelovanja Prizada u području cijena pšenice mogli su se u Hrvatskoj odraziti posebno u istočnoj Slavoniji i Baranji, tj. krajevima koji su bili najveći proizvođači pšenice u Hrvatskoj. No, otkup pšenice u tim dijelovima Hrvatske bio je manji od ponude i seljaci nisu mogli prodati pšenicu po povoljnijim cijenama kad im je to bilo najpotrebnije. Npr. u kotaru Osijek »promet s pšenicom potpuno stagnira, i seljak je nikako ne može unovčiti. Ne mogu je unovčiti također ni zadruga iako su najavile i ponudile Privilegovanom izvoznom društvu u Beogradu svoje zalihe. Navedeno društvo nije preuzelo od zadruga još ni jednog mtc pšenice, a također ne kupuju ni trgovci ni mlinovi.«⁴⁴ U kotaru Virovitica sve žito »što je za prodaju nije još otkupljeno jer ovdašnje tvrtke dobivaju vrlo šturo vagone za otpremu istog u Beograd«.⁴⁵ Slično je bilo i u drugim kotarima.⁴⁶

⁴¹ Prizad je osnovan 1930. godine. Njegovo osnivanje objašnjavalo se na slijedeći način: »Bilo je potrebno celokupnu žetvu žitarica staviti u jednu moćnu ruku, istisnuti strane kuće i kapital, osigurati poljoprivredi minimum pristojne cene, organizovati trgovinu u našem interesu, sprovesti proizvodnju u pravcu trgovačkih potreba a standard dobrovoljnim učešćem proizvođača, prokrčiti put jugoslovenskoj robi malo drukčije, nego što je to bilo, upoznati svet sa jugoslovenskom robom preko Jugoslavije, a ne preko Rumunije ili Mađarske, gde ona neće moći doći do takvog izražaja i sa poznatih razloga. U kratko rečeno, bilo je potrebno imati moćnu instituciju, koja će sve nedaće trgovine i proizvodnje za najkraće vreme i najefikasnije ukloniti jednom za svagda i osigurati poljoprivredniku pristojnu nagradu, a zemaljskoj privredi dovoljnu cenu za godišnju žetvu.« (Kako je došlo do pšeničnog režima u god. 1931. Izvještaj Ministarstva trgovine i industrije, Beograd 1931, 15)

⁴² Usp. V. Milenković, Pšenica kao svetski problem, *Arhiv Ministarstva poljoprivrede*, 11/1938, 88—91.

⁴³ Isto

⁴⁴ *AIHRPH*, P—P, kut. 32. Dvomjesečni izvještaj o stanju javne uprave kotara Osijek od 2. XI 1931.

⁴⁵ Isto, kut. 34. Dvomjesečni izvještaj o stanju javne uprave kotara Virovitica 31. VIII 1931.

⁴⁶ Npr. u dvomjesečnom izvještaju o stanju javne uprave kotara Pakrac od 1. IX 1931. stoji: »Trgovina žitom stala je sasvim, jer privatnici neće i ne mogu da kupuju žito uz cenu od 160 dinara po metru, a Privilegovano izvozno društvo nije u ovom srezu do sada kupilo ni jedne kile pšenice« (*AIHRPH*, P—P, kut. 33). U mjesečnom izvještaju iz kotara Đakovo od 5. III 1932. godine piše: »Zadovoljstvo poljoprivrednog pučanstva u političkom pogledu bilo bi efektivnije, kada bi se prvenstveno postojeće velike količine žitarica mogle u promet staviti i unovčiti prema postojećem žitnom režimu (...). U koliko se postojeće količine žitarica ne bi mogle plasirati, potpisani je mišljenja da bi trebalo likvidirati sa žitnim režimom i uvesti slobodnu trgovinu žitarica, a što bi povoljno uticalo na političke prilike.« (Isto, kut. 38.)

U poslovanju Prizada bilo je, osim nedovoljnog otkupa pšenice i prilično drugih nedostataka koji su štetili seljaštvu. Tako Prizad nije otkupljivao pšenicu u manjim količinama od 5 vagona. Mali proizvođači mogli su dakle poslovati s Prizadom jedino preko zadruga, ili, što je bilo češće, svoju su pšenicu prodavali lokalnim trgovcima i bogatim seljacima koji su je plaćali dakako ispod određene cijene.⁴⁷

Posebnu teškoću seljacima — kad su i uspjeli prodati pšenicu Prizadu — činilo je veliko zaostajanje Prizada u isplatama za kupljenu robu. To zakašnjavanje trajalo je i po nekoliko mjeseci. Tako su npr. seljaci u kotaru Donji Miholjac »veoma nezadovoljni što im još uvijek nije isplaćeno žito, koje su prije 5—6 mjeseci prodali, jer Žitarska zadruga u Donjem Miholjcu, koja je žito preuzimala i otpremala P. I. D. još uvijek nije primila novac za to žito.«⁴⁸ Ali, Prizad nije ni isplaćivao svu otkupljenu pšenicu u novcu, već i u tzv. žitnim bonovima. Na tablici 9. iskazane su isplate Prizada u razdoblju od srpnja 1931. do 15. ožujka 1932. god.⁴⁹

Mjesec	Vrijednost u 1000 dinara		
	u gotovu	u bonovima	ukupno
srpanj—kolvoz	195 152	—	195 152
rujan	73 238	9 090	82 328
listopad	56 527	24 972	81 499
studen	48 084	22 904	70 988
prosinac	23 508	6 944	30 452
siječanj	11 784	10 890	22 674
veljača	19 288	12 580	31 868
do 15. ožujka	16 810	15 704	32 514
Ukupno srpanj 1931 — 15. ožujka 1932.	444 391	103 084	547 475

Tablica 9. Isplate Prizada od srpnja 1931. do 15. ožujka 1932. godine

Prizad je samo u prva dva mjeseca, tj. srpnju i kolovozu 1931. god., isplaćivao otkupljenu pšenicu u gotovu novcu. U daljnjem radu Prizad se sve više koristio bonovima, te je vrijednost isplata u bonovima porasla od 1/4 u pojedinim mjesecima 1931. god. na 1/2 u 1932. god. Takvo isplaćivanje pšenice bilo je veoma nepovoljno jer je likvidnost tih bonova bila minimalna

⁴⁷ To je, na neki način, utvrđeno i u okvirima samog Prizada. D. Matijević je na sjednici poslovnog odbora 4. VIII 1931. godine rekao: »Gospodo, ima čitav roj ljudi koji nemaju ništa zajedničkog sa izvozničkim poslom i prolaze kroz sela pa objavljuju narodu neka teraju pšenicu da su došli šlepovi. Tamo dođe i narod i kola a šlepova nema nigde. Oni tada plaše svet raznim merama i seljaku koji je doterao robu uzmu na veresiju s time da će im platiti onda kad oni naplate od države. Masa ljudi je dala njima robu i ko zna kad će je naplatiti.« (AJ, Ministarstvo trgovine i industrije, kut. 4.)

⁴⁸ AIHRPH, P—P, kut. 38. Tromjesečni izvještaj o političkim prilikama i događajima u kotaru Donji Miholjac od 1. IV 1932.

⁴⁹ Izvještaj upravnog odbora Privilegovanog društva za izvoz zemaljskih proizvoda o pšeničnom poslovanju za račun države od 5. jula 1931. do danas, Beograd 1932, 18.

i veoma je naglo padala njihova realna vrijednost. Događalo se da su seljaci pri unovčavanju tih bonova mimo Prizada dobivali 30—33% njihove nominalne vrijednosti. To je značilo da seljaci unatoč zaštiti nisu dobivali za prodanu pšenicu ni onu cijenu koja je bila uspostavljena na svjetskom tržištu.⁵⁰ Prema tome, unutrašnji monopol pšenične trgovine — zbog slabe materijalne podloge na kojoj je zasnovan i velikih nedostataka u provođenju — nije donio korist ni seljacima koji su imali tržišne viškove pšenice, a još manje većini seljaka. Zato je ukidanje tog monopola i takvog načina poslovanja, uoči žetve 1932. god., bilo prihvaćeno s odobravanjem.⁵¹

Monopolski režim u pšeničnoj trgovini i poslovanje Prizada posebice su teško pogodili pasivne krajeve u Hrvatskoj, koji su bili prinuđeni da kupuju pšenicu po visokim cijenama. U tim je područjima postojao stalan otpor takvom rješenju problema pšenične trgovine.⁵²

Najveću korist od intervencije na tržištu pšenice mogli su dakle imati samo najveći proizvođači, zatim razni posrednici i spekulanti. Sitni, mali, pa i srednji seljaci nisu imali koristi od pšeničnog monopola i poslovanja Prizada.⁵³

III. NEKE PROMJENE U STRUKTURI SELJAČKIH GOSPODARSTAVA⁵⁴

1. Kretanje i promjene u poljoprivrednoj proizvodnji

U Jugoslaviji se u vrijeme privredne krize nije smanjila poljoprivredna proizvodnja, odnosno neujednačenost kretanja prinosa u ratarskoj proizvodnji nije bila uglavnom posljedica smanjenja zasijanih površina, već prvenstveno klimatskih uvjeta, tj. »dobre« ili »loše« godine i, djelomično, stagniranja agrotehničkog nivoa poljoprivrede. To pokazuje i struktura oranične površine i kretanje uroda pšenice i kukuruza u Savskoj i Primorskoj banovini što je iskazano na grafikonima 4. i 5.⁵⁵

⁵⁰ J. Tomašević, *Financijska politika Jugoslavije*, n. dj., 81.

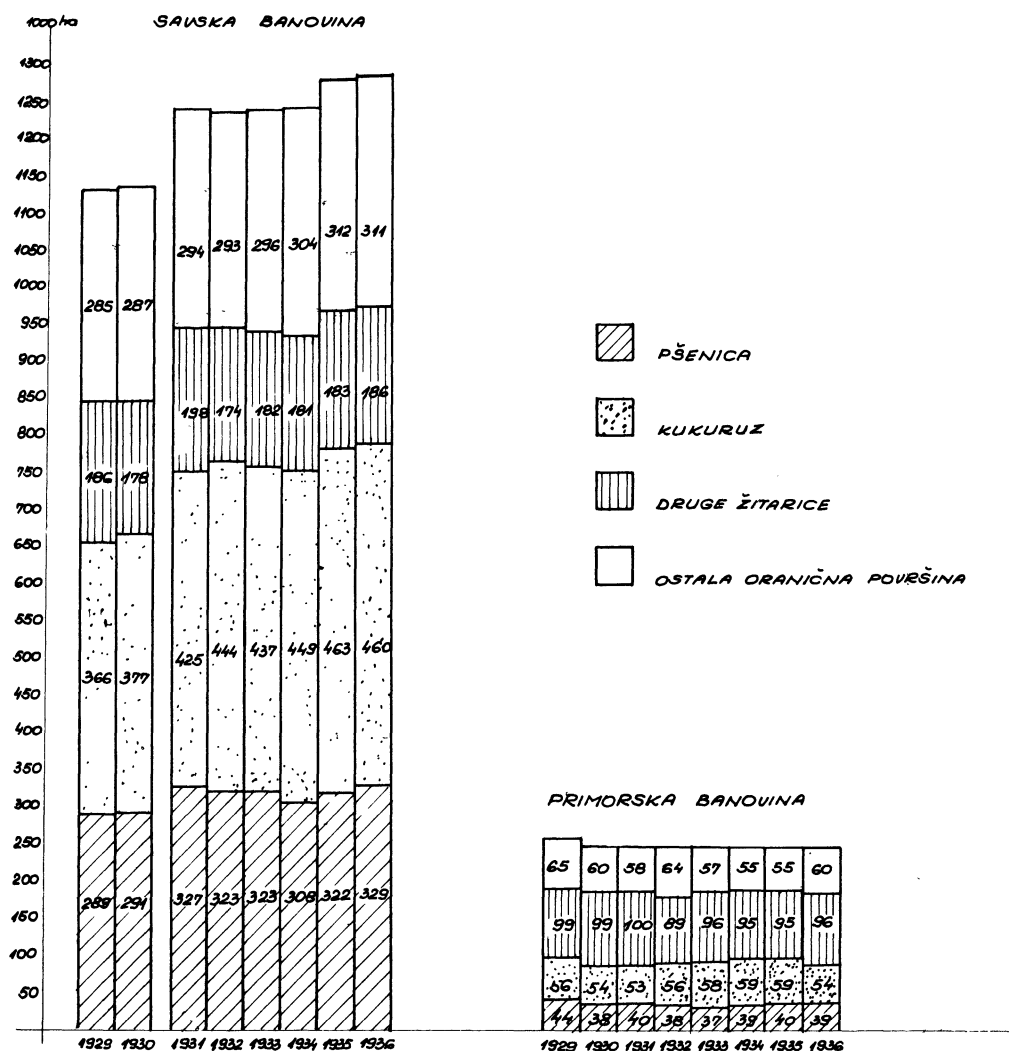
⁵¹ Usp. npr. *AIHRPH*, P—P, kut 38. Mjesečni izvještaj o političkim prilikama i događajima u kotaru Đakovo od 5. V 1932.

⁵² Vidi se to npr. u Rezoluciji plenuma Trgovačke i obrtničke komore Splita o žitnom monopolu i željezničkim tarifama za žito od 13. I 1932. (*AJ*, Ministarstvo trgovine i industrije, kut. 1)

⁵³ O radu Prizada usp. i N. Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji*, n. dj., 180—185.

⁵⁴ O problemima u ovom poglavlju usp. M. Maticka, *Utjecaj velike ekonomske krize (1930—1934) na promjenu životnih uvjeta seljaštva u Hrvatskoj*. Rukopis za zbornik radova »Velika ekonomska kriza 1929—1934. i njen odraz na unutarnje i spoljne odnose zemalja jugoistočne Evrope« koji priprema *Balkanološki institut SANU*.

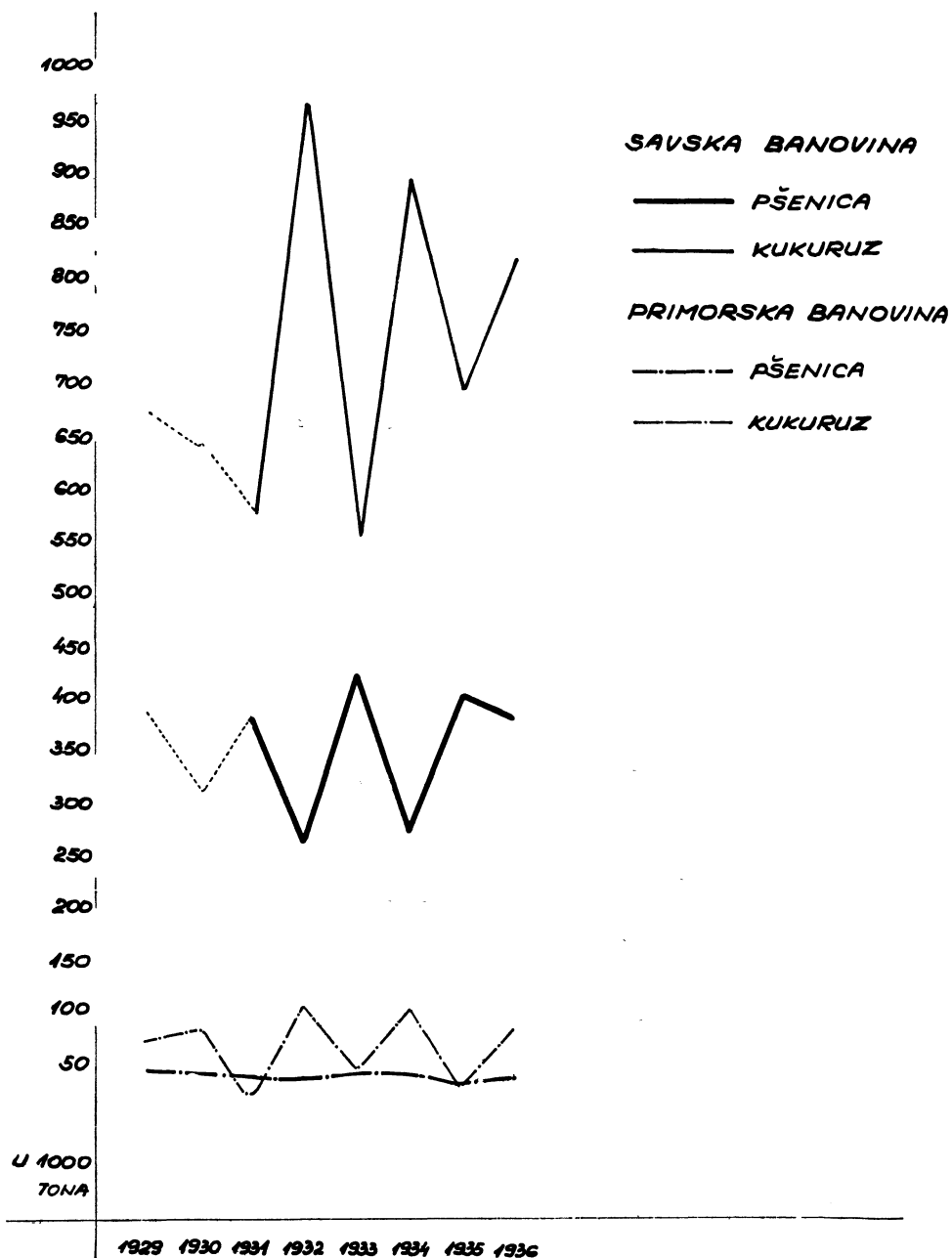
⁵⁵ Prema: *Obradena zemlja i žetveni prinos 1929—1932; Poljoprivredna godišnja statistika 1933—1935*. Napominjemo da je porast oraničnih površina u Savskoj banovini 1931. god. uglavnom posljedica mehaničkog rasta, tj. uključivanja u njezino područje kotara Vukovar, Vinkovci i Županja. Osim toga kao ilustraciju utjecaja »dobrih« i »loših« godina upozoravamo na 1932. god. Te je godine urod pše-

Grafikon 4.

Struktura oranične površine 1931. godine

nice u Jugoslaviji bio izvanredno loš. »Nepovoljne vremenske prilike, poplave, a naročito žitna rđa učinile su da je prinos pšenice izneo samo 14 545 hiljada kvintala. Smanjenje prema 1931. godini iznosi 12 341 hiljadu kvintala ili 45,9%.« Nasu-prot tome, urod kukuruza bio je vrlo velik te se »povećao prema 1931. godini za 41%, tj. od 32 034 hiljade kvintala na 45 199 hiljada. 1932. godina bila je po prino- su kukuruza naša rekordna godina.« (Narodna privreda u 1932. godini, Izveštaj guvernera Narodne banke podnet upravnom odboru, Beograd 1933, 11)

Grafikon 5.

Urod pšenice i kukuruza

Međutim, prinos ratarskih kultura, a ni samo iskazivanje apsolutnih količina pojedinih vrsta zemljišta odnosno površina zasijanih određenim ratarskim kulturama ne mogu biti dostatni pokazatelji tendencija u ratarstvu i poljoprivredi uopće u vrijeme krize. Da bi se utvrdila nešto sigurnija argumentacija o tim tendencijama, valja razmotriti promjene u strukturi obradive površine i ratarskih kultura. Tek razmatranjem te strukture moglo bi se ponešto zaključiti o promjenama koje su se dogodile u poljoprivredi, tj. da li je kriza izazvala preorijentaciju u proizvodnji pojedinih ratarskih kultura, odnosno da li je i kako djelovala na odnos ratarstva i stočarstva.

Udio obradive površine u ukupnoj površini Savske i Primorske banovine u doba krize uglavnom je bio stabilan. Postojale su doduše izvjesne oscilacije, no one u Savskoj banovini nisu prelazile 2% u pravcu povećanja, a u Primorskoj banovini oko 3% u pravcu smanjenja obradive površine u ukupnoj površini banovina.⁵⁶ Male su promjene također karakteristika odnosa pojedinih vrsta zemljišta, tj. oranica, bašča i vrtova, livada, pašnjaka, vinograda, voćnjaka te bara i ritova u sastavu obradive površine. U Savskoj je banovini tako malo povećan udio oranica u ukupnoj obradivoj površini, i to od 52,0% 1929. na 54,6% u 1935. god., a smanjen udio livada (1929 — 19,4%, 1935 — 18,3%) i pašnjaka (1929 — 27,4%, 1935 — 22,8%). U Primorskoj banovini smanjio se udio oranica (1929 — 21,4%, 1935 — 20,3%) i livada (1929 — 10,9%, 1935 — 9,3%), a porastao je udio pašnjaka (1929 — 60,5%, 1935 — 63,0%) u ukupnoj obradivoj površini. Ostale vrste zemljišta imale su sasvim neznatne promjene.⁵⁷

Struktura oranica također nije pretrpjela izuzetne promjene. Odnos između površina zasijanih žitaricama, industrijskim biljem, povrtlarskim usjevima, stočno-krmnim biljem te površina pod ugarom bio je u čitavom razdoblju krize prilično ujednačen. Ipak smanjile su se površine pod ugarom, i to u Savskoj banovini od 4,8% 1929. na 2,4% 1935. god., a u Primorskoj banovini od 11,6% na 6,2%. Iako se ne može sa sigurnošću utvrditi da je to isključivo posljedica nastojanja seljaka da iskoriste sve raspoložive oranice u cilju ostvarivanja većih količina ratarskih proizvoda, vjerojatno je takvo nastojanje postojalo. Osim toga može se zapaziti i izvjestan porast udjela površina zasijanih žitaricama, i to u Savskoj banovini od 74,7% 1929. na 75,6% 1935, a u Primorskoj banovini od 75,4% na 77,8%, zatim stočno-krmnim biljem u Savskoj banovini od 6,9% na 9,5% i u Primorskoj banovini od 1,2% na 2,6%. U Primorskoj banovini treba zatim spomenuti i porast udjela površina zasijanih povrtlarskim usjevima kojih je udio iznosio 1929. 8,3%, a 1935. god. 11,1% ukupne oranične površine.⁵⁸

⁵⁶ Obradena zemlja i žetveni prinos 1929—1932; Poljoprivredna godišnja statistika 1933—1935.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Isto. Ukupna površina oranica u statističkim publikacijama do uključivo 1932. god. bila je podijeljena na slijedeće kategorije: žitarice, industrijsko bilje, baštensko bilje, maunasto bilje, sitno-pično bilje, korenasto-krtolasto bilje i ugare, a od 1933. godine uz dvije pronađene kategorije još samo na povrtlarske usjeve, stočno-krmno bilje i ugare. Zato je baštensko, maunasto, i korenasto-krtolasto bilje, koje je dakle do 1932. godine bilo iskazivano posebno, prikazano zajedno u okviru povrtlarskih usjeva, a stočno-pično bilje kao stočno-krmno bilje.

Struktura površina zasijanih žitaricama pokazuje u Savskoj i u Primorskoj banovini blagu tendenciju smanjenja površina zasijanih pšenicom, a porast onih zasijanih kukuruzom. Tako je 1929. god. u Savskoj banovini pšenicom bilo zasijano 34,36% površina pod žitaricama, a 1935. god. 33,29%. U Primorskoj banovini u istom je razdoblju taj udio smanjen od 22,08% na 19,93%. Površine zasijane kukuruzom porasle su u Savskoj banovini od 43,56% na 47,78%, a u Primorskoj banovini od 27,07% na 30,50% žitarskih površina.⁵⁹

Valja napomenuti da se ni pojedinih godina u razmatranom razdoblju, tj. unutar perioda od 1929. do 1935. god. nisu događale, u okviru struktura koje smo razmatrali, promjene koje bi bitno odudarale od iskazanih tendencija, odnosno te tendencije, iako se nisu manifestirale sasvim pravolinijski, nisu znatnije odstupale od navedenih pravaca povećanja ili smanjenja u određenim kategorijama.

Porast površina zasijanih kukuruzom u ukupnoj površini zasijanoj žitaricama i navedeni porast udjela površina namijenjenih stočno-krmnom bilju u ukupnoj oraničnoj površini mogao bi biti argument za postavljanje zaključka o stanovitoj preorijentaciji seljaštva u vrijeme krize prema onim ratarskim kulturama koje su povezane s uzgojem stoke. No, pri smanjenju sijanja pšenice i povećanju sijanja kukuruza ne smije se isključiti ni mogućnost pogoršanja prehrane seljaštva.⁶⁰

U cjelini može se utvrditi da promjene u strukturi obradive površine i ratarskih kultura, prije svega površina zasijanih žitaricama, nisu bile velike. Teško je odrediti koliko su te promjene bile posljedica privredne krize, a koliko uobičajenih prestrukturiranja koja su se, bez obzira na inertnost seljačkih gospodarstava u organizaciji proizvodnje, vršila. No, čini se da je u razdoblju krize ipak postojala u ratarstvu određena tendencija veće orijentacije prema onim kulturama koje su pogodovale stočarstvu, a zatim u poljoprivredi orijentacija prema stočarstvu u cjelini.

Broj stoke u Savskoj i Primorskoj banovini, promatrajući razdoblje privredne krize u cjelini, nije se uglavnom smanjio. U Savskoj banovini porastao je broj konja (1929 — 252 187 komada, 1935 — 271 516 komada), goveda (1929 — 805 566, 1935 — 826 056), ovaca (1929 — 361 386, 1935 — 423 743) i neznačajno magaraca (1929 — 3 400, 1935 — 3 464). Smanjio se broj svinja, i to od 595 468 komada 1929. na 563 360 komada 1935. god. i koza od 58 376 na 51 745 komada. U Primorskoj banovini porastao je u tom razdoblju broj svih vrsta stoke osim koza: konja od 57 216 komada na 65 671 komad, goveda od 178 717 na 189 678, ovaca od 1 034 934 na 1 274 507, magaraca od 29 505 na 38 365. Broj koza smanjio se od 227 827 na 212 381 komad. Značajno je da je u obje banovine znatno porastao broj pernate živine.⁶¹ Međutim, unutar

⁵⁹ Isto. Usp. i grafikon 4.

⁶⁰ Naime, »u uvjetima prenapučenog sela (a selo je u doba krize, kako ću pokazati, postajalo još i više napučeno, M. M.) sitni je seljak tražio maksimalni potencijal zemlje (u smislu najvećeg mogućeg prinosa s nje), a ne najveću proizvodnost. Zato i raste do tako značajnih razmjera kukuruz (...), a ostala bijela žita, koja nesumnjivo imaju povoljniji odnos između utroška rada i vrijednosti proizvodnje stagniraju ili čak opadaju.« (V. Stipetić, n. dj., 50.)

⁶¹ Poljoprivredna godišnja statistika 1933; 1936.

perioda 1929—1935. god. bilo je i prekida tendencije rasta broja stoke i domaće živine, posebno u Savskoj banovini.

Tako je 1932. god. prekinut porast broja konja, goveda, svinja i ovaca. Osobito je taj prekid porasta bio uočljiv u kretanju broja goveda kojih je 1931. bilo u Savskoj banovini 829 043, a 1932. god. 813 270, svinja kojih je 1931. bilo 674 990, a 1932. god. 588 871 i ovaca kojih se broj smanjio od 412 031 na 395 849 komada.⁶²

Naime, u godinama krize bilo je, a djelomično i zato što je u prvim godinama, tj. 1930. i 1931. pad cijena mnogo više pogodio ratarsku nego stočarsku proizvodnju, određenih pokušaja nagle preorijentacije seljačkih gospodarstava na stočarstvo. No, nagli pad cijena stoke u drugoj polovici 1931. god. uništio je tu prednost. To je vjerojatno i bio jedan od činilaca koji su 1932. god. utjecali na smanjenje broja stoke i domaće živine u Savskoj banovini. Broj konja, goveda i ovaca poslije 1932. god. opet je pokazivao tendenciju rasta, ali je broj svinja padao sve do 1934. god.

O prilikama na seljačkim gospodarstvima u toku 1931—32. god. ima prilično podataka koji omogućuju da se odredi ponašanje seljačkih gospodarstava prema uzgoju stoke. Vidi se tako da su seljaci u žitorodnim krajevima — zbog stalno niskih cijena žitarica — bili prinuđeni da prodaju i onu stoku koja im je inače bila potrebna.⁶³ U nekim su krajevima Hrvatske seljaci bili prisiljeni da zbog potrebnih im novčanih sredstava prodaju krmno-stočnu bilje. Dakako, u zimi i u rano proljeće tim je seljacima nedostajala stočna hrana, a kako i opet nisu imali novaca, morali su prodavati stoku.⁶⁴ Dio seljaka, osobito u onim krajevima gdje je stočarstvo bilo glavna poljoprivredna grana, kada su cijene stoci počele padati, prestao je s prodajom, nadajući se da će se cijene poboljšati. Ti seljaci nisu rasprodali stoku, ali joj nisu osigurali ni dovoljno hrane. Došli su tako u situaciju da su stoku ipak morali prodavati, ali tada, u proljeće 1932. god., po znatno nižim cijenama nego što su bile u jesen 1931. god.⁶⁵ Seljaci pak u krajevima gdje se stoka

⁶² Isto.

⁶³ Iz kotara Đakovo su npr. izvještavali: »Poljoprivrednici drže stoku više za svoje lične potrebe, dok se samo suvišak prodaje. Ovako je u redovnim prilikama. U posljednje doba se međutim prodaje radi nestašice novca i onaj dio stoke, koji je potreban u svakom kućanstvu.« (AH, PO, kut. 386. Anketa o nestašici stočne hrane 1932. godine.)

⁶⁴ Bilo je tako npr. u kotaru Slatina gdje je uslijed »niske cijene pšenice« došlo do »prisilne prodaje potrebnog sijena i kukuruza«, a »samo da bi se došlo do novca«. U kotaru Kostajnica seljak »prodaje i ono malo sijena što ga imade, a za podmirenje kućnih i javnih daća«. (Isto)

⁶⁵ Npr. u kotaru Garešnica »glavni je uzrok nestašice krme bio teškoća prodaje prekobrojne stoke uz i ole primjerne cijene, a često i posvemašnja nemogućnost prodaje iste«. Iz kotara Udbina su izvještavali da je »jedan od uzroka nestašice stočne hrane bio taj što cijene stoke tokom prošle jeseni su bile dosta niske i mnogi poljoprivrednici ostavili su na zimu prevelik broj stoke prema raspoloživoj rezervi stočne hrane, pošto su računali, da će se u proljeće cijene stoke popraviti«. U kotaru Korenica »netašica stočne krme ne bi izbila (...) da su cijene stoci prošle jeseni bile povoljnije. Svake godine područni poljoprivrednici prodavaju onaj dio stoke koji nijesu u stanju prehraniti u toku zime.« (Isto)

redovito zimi prehranjivala kupljenom krmom nisu imali novaca da krmu kupe i to je bio razlog što su prodavali stoku u većem broju nego inače.⁶⁶

Prema tome radilo se ovisno o pojedinim područjima o nekoliko tipova razloga prodaje stoke, a osnovni je uzrok u svih bila potreba za novcem ili nestašica novca do koje je dolazilo zbog općih gospodarskih prilika koje su vladale u vrijeme krize. Prodaja stoke iznad određenih granica posebno je teško pogađala sitna i mala seljačka gospodarstva, jer su seljaci takvom prodajom ugrožavali ionako usku podlogu svoje egzistencije.

2. Smanjenje intenzivnosti u poljoprivrednoj proizvodnji

Agrotehnički nivo poljoprivrede u Jugoslaviji i prije izbijanja privredne krize bio je nizak.⁶⁷ Veličina gospodarstava bila je takva da i nije omogućavala veća ulaganja u suvremenije načine organiziranja proizvodnje, prije svega u mehanizaciju i znatniju upotrebu umjetnih gnojiva. Privredna kriza te je prilike pogoršala.

Uvoz umjetnih gnojiva u Jugoslaviju na primjer smanjio se od oko 9 500 tona 1930. god. na oko 3 000 tona 1932. god. God. 1933. uvoz je porastao na gotovo 5 000 tona, ali je 1935. bio i opet tek nešto veći od 2 000 tona.⁶⁸ Inače

⁶⁶ Tako je bilo npr. u kotaru Vrbovsko. »Žitelji ovoga sreza su u glavnom privređivali radom u šumskoj industriji. Na temelju toga udešavali su i svoje gazdinstvo. Sav eventualni manjak u stočnoj krmu namirivali su izvana kupovanjem iste. Nastupom krize u šumskoj industriji poremećeni su temelji takvog načina gazdovanja te su žitelji sada primorani da preorjentišu svoje gazdovanje na vlastitu proizvodnju stočne hrane. Poteškoća je u tome što svaka preorijentacija načina gazdovanja zahtijeva investicije, a žitelji su baš sada u najtežim materijalnim prilikama.« (Isto)

⁶⁷ Tako se u Jugoslaviji na 1 ha obradive površine prosječno trošilo 3,5 kg raznih vrsta umjetnih gnojiva, a u Nizozemskoj 86 kg, Italiji 144 kg, Danskoj 210 kg. (V. Figenwald. Položaj seljaštva u staroj Jugoslaviji, Zagreb 1952, 28.) Opremljenost gospodarstava u srednjoj Hrvatskoj gospodarskim oruđima i strojevima prikazana je, prema istraživanjima S. Dubića (Sociologija sela, n. dj. 154) na slijedećoj tablici:

Veličina posjeda ha	Broj istraživanih posjeda	Broj posjeda koji su imali				
		1 kovački plug	1 tvornički plug	2 pluga	1 sijačicu	1 kosiću
0— 2	17	4	7	—	—	—
2— 5	45	26	13	1	10	1
5—10	40	25	13	2	21	6
10—15	9	2	2	5	7	4
preko 15	5	2	1	2	3	2

⁶⁸ Poljoprivredna godišnja statistika 1936, XXXI.

ukupna potrošnja i potrošnja pojedinih vrsta umjetnih gnojiva u Jugoslaviji vidi se na tablici 10.⁶⁹

Godina	Ukupno	Super-fosfati	Ostali fosfati	Nitrogeni	Potaša	Ostalo
	u 1 000 tona					
1929.	77,7	61,0	2,7	3,9	10,1	—
1930.	43,2	35,0	1,9	2,0	2,1	2,2
1931.	34,0	28,1	1,1	1,3	1,5	2,0
1932.	16,4	13,3	0,6	0,9	0,8	0,8
1933.	13,5	10,3	0,6	1,0	0,9	0,7
1934.	14,1	10,3	0,4	1,2	1,1	1,1
1935.	15,6	11,7	0,6	1,1	0,8	1,4

Tablica 10. Potrošnja umjetnih gnojiva u Jugoslaviji

Dakako, potrošnja umjetnih gnojiva smanjila se u svim dijelovima Hrvatske. Npr. u Podravskoj Slatini »upotreba umjetnih gnojiva našla je veliki nazadak. Dok je godine 1929. preko poljoprivrednog referenta raspućano 6 vagona umjetnog gnojiva, godine 1930. raspućano je jedva 2 vagona. Uzrok leži u pomanjkanju novca radi niske cijene poljoprivrednih proizvoda.«⁷⁰ Slične su prilike bile i u kotaru Vrbovsko: »Potreba na gnoju stajskom i umjetnom na području čitavog sreza vrlo je velika«, ali »velika novčana kriza nije dozvolila ove godine ni izdaleka nabavu potrebne količine umjetnih gnojiva.«⁷¹ I iz Gospića su 1932. god. izvještavali da se u tom kotaru »trošilo 30—40 vagona umjetnih gnojiva«, ali da će zbog nestašice novca »biti nemoguće toliko nabavljati.«⁷²

Nedostatak novca nepovoljno je djelovao i na nabavu novih i održavanje postojećih poljoprivrednih alata i strojeva. To se očituje i u uvozu tih proizvoda u Jugoslaviju. God. 1933, kada je bio na najnižem nivou, taj je uvoz iznosio samo 3,7% od prosjeka uvoza za 1928—29. godinu.⁷³ Smanjenje je bilo izrazito i kod najjednostavnijih alata (lopate, kose, plugovi), koji su uglavnom i dolazili u obzir za rad na sitnim i malim gospodarstvima, i kod velikih poljoprivrednih strojeva (vršilice, žetelice, traktori). Pokazuju to podaci na tablici 11.⁷⁴

Smanjenje upotrebe umjetnih gnojiva i stagnacija i prestanak proširenja upotrebe poljoprivrednih alata, a zbog istrošenosti postojećih vjerojatno i

⁶⁹ Prema J. Tomašević, Peasants, politics and economic change, n. dj., 447.

⁷⁰ AIHRPH, P-P, kut. 33. Godišnji izvještaj o stanju javne uprave kotara Slatina od 25. II 1931.

⁷¹ Isto, kut. 34. Dvomjesečni izvještaj o stanju javne uprave kotara Vrbovsko od 2. III 1931.

⁷² AH, PO, kut. 124. Anketa o zemljoradničkom zaduživanju 1932. godine.

⁷³ Poljoprivredna godišnja statistika 1936, Usp. i B. Stojsavljević, Seljaštvo Jugoslavije (1918—1941), Zagreb 1952, 94.

⁷⁴ Poljoprivredna godišnja statistika 1936, 170.

Godina	Kose	Lopate	Plugovi	Traktori	Vršalice	Žetelice
	u tonama					
1930.	155	172	1 010	899	1 580	947
1931.	99	111	972	168	248	375
1932.	41	29	7	44	63	91
1933.	9	22	—	—	32	14
1934.	24	13	16	28	26	3
1935.	35	5	6	49	31	19

Tablica 11. Uvoz poljoprivrednih alata i strojeva u Jugoslaviju

smanjenje upotrebe, pokazuje negativno djelovanje krize na unapređenje poljoprivredne proizvodnje. Na seljačkim gospodarstvima upotrebljavali su se sve gori i istrošeniji alati, sve se manje pažnje posvećivalo melioracijama, sve su se manje upotrebljavala umjetna gnojiva. Čini se da se stoga i smanjivao prinos. Tako je u razdoblju 1925—1929. god. prosječni prinos pšenice po 1 hektaru bio u Jugoslaviji 12,0 mtc, a u vrijeme krize, tj. razdoblju 1930—1934. god., taj je prinos pao na 10,6 mtc po hektaru. Smanjio se i prinos ječma, raži i zobi po hektaru. Jedino se povećao prosječni prinos kukuruza po jednom hektaru, i to od 14,2 mtc u razdoblju 1925—1929. na 16,2 mtc u periodu 1930—1934.⁷⁵

3. Povećanje agrarne prenapučenosti

Privredna kriza utjecala je na povećanje agrarne prenapučenosti, tj. »postojanje relativno velikog broja ruku koje poljoprivreda ne može da uposliti da ishrani pri postojećoj raspodeli poseda«. ⁷⁶

Agrarna prenapučenost bila je karakteristika seljačkih gospodarstava u Hrvatskoj i prije izbijanja krize. Tako je npr. na 100 ha poljoprivredne površine (oranice, livade, voćnjaci, vinogradi) dolazilo 1931. god. u Savskoj banovini 113, a u Primorskoj banovini 172 stanovnika koji su živjeli od poljoprivrede.⁷⁷ Međutim, agrarna prenapučenost nije pogađala sve dijelove Hrvatske jednako. Posebno je bila velika u Hrvatskom zagorju i Dalmaciji. U Hrvatskom zagorju su npr. u kotaru Pregrada 264 stanovnika živjela od rada u poljoprivredi, u Krapini 260, Ivancu 251, Zlataru 232, Klanjcu 206. U Dalmaciji su kotari s najvećom agrarnom prenapučenošću bili Split s 323 poljoprivredna stanovnika na 100 ha poljoprivredne površine, Metković sa 296 i Šibenik sa 240.⁷⁸

⁷⁵ A. Bilimović, n. dj., 324.

⁷⁶ N. Konstandinović, n. dj., 39.

⁷⁷ R. Bićanić, Agrarna prenapučenost, Zagreb 1940, 7.

⁷⁸ Isto. Dakako, ako se promatra odnos između poljoprivrednog stanovništva i oranica, odnosi su još nepovoljniji. Tako je u Hrvatskom zagorju 1931. god. do-

Područja Hrvatske s velikom agrarnom napučenošću podudarala su se, istovetna su s krajevima u Hrvatskoj u kojima su prevladavali sitni i mali posjedi. Velika agrarna prenapućenost umanjivala je proizvodnu učinak. Tako je u Hrvatskoj na 1 proizvedenu tonu žitarica prosječno dolazilo 1,24 radne snage. U agrarno manje naseljenim područjima, npr. u Vojvodini dolazila je 0,11 radna snaga. Razlike potječu, dakako, i zbog različitosti u plodnosti tla i drugih proizvodnih faktora, ali da je i agrarna prenapućenost bila jedan od značajnih činilaca, vidi se po tome što je u manje plodnim krajevima nego što je Hrvatska dolazilo prosječno manje radne snage. Tako je na 1 proizvedenu tonu žitarica dolazilo u Bosni i Hercegovini 0,84, Makedoniji 0,60, Srbiji 0,53 radne snage.⁷⁹ Naime, u agrarno jako prenapućenim krajevima postojao je »težak poremećaj između upotrebljene radne snage i njenog proizvodnog efekta, tako da veliki procenat te radne snage nije uopšte bio proizvodno iskorišćen; njeno 'učesće' u poljoprivredi ogledalo se najvećim delom u tome što je ona živela na selu i hranila se na račun poljoprivrede, a u stvari je vrlo malo radila.«⁸⁰

Izlaz iz agrarne prenapućenosti bio je u povećanju obradivih površina, povećanoj industrijalizaciji koja bi zahtijevala veći broj radnika seljačkog porijekla i, napokon, u iseljavanju seljačkog stanovništva u inozemstvo. Međutim, samo povećanje obradive površine obično nije apsorbiralo ni prirodni priraštaj stanovništva. Ostajale su tako uglavnom dvije mogućnosti za razrješenje agrarne prenapućenosti — industrijalizacija i iseljavanje.⁸¹ Obje su u vrijeme krize prestale postojati. Štoviše, nastupile su prilike zbog kojih se povećao priljev stanovništva na selo i, prema tome, povećao broj ljudi koji su živjeli od poljoprivrede. Naime, zbog djelovanja industrijske krize gotovo su sasvim nestale mogućnosti zapošljavanja seljaka izvan poljoprivrede. Istodobno mnogi su dotada zaposleni seljaci izgubili zaposlenje i vratili se na selo. Isti se proces odvijao i s iseljavanjem seljačkog stanovništva u inozemstvo. I tu se smanjilo iseljavanje, a povećao broj povratnika. Dakako, povećanje broja ljudi koji su živjeli na seljačkim gospodarstvima koja se nisu povećavala niti su unapređivala načine proizvodnje, a bila su lišena i do-

lazio na 100 ha oranica prosječno 291 poljoprivredni stanovnik. U nekim je kotarima ta gustoća dosegala goleme razmjere, pa je npr. u kotaru Ivanec dolazilo na 100 ha oranica 407 stanovnika, u kotaru Krapina 398, Pregrada 393, Zlatar 365. Iste su prilike bile i na području Dalmacije gdje je bilo još manje plodne zemlje. God. 1931. na 100 ha oranica dolazilo je u kotaru Split 486 osoba koje su živjele od poljoprivrede, u kotaru Makarska 492, a u kotaru Šibenik čak 651. Te odnose nešto je ublažavala činjenica što su to bili pretežno vinogradarski krajevi gdje je trebalo prilično radne snage, ali su prilike ipak bile znatno drugačije od onih u Slavoniji gdje su npr. u kotaru Vinkovci na 100 ha oranica dolazila 53 poljoprivredna stanovnika ili u kotaru Vukovar 56 poljoprivrednih stanovnika. (O. Frangeš, K problemu prenapućenosti u Hrvatskoj, *Ekonomist*, 1—2/1942, 2—6; 3—4/1942, 97.)

⁷⁹ S. Kukuljević, Odnos između poljoprivrede i industrije u Jugoslaviji pre rata, *Ekonomist*, 3/1952, 73.

⁸⁰ Isto.

⁸¹ M. Mirković, Agrarna struktura Jugoslavije, Seljaci u kapitalizmu, Zagreb, 1952, 141.

punskih prihoda i općenito se nalazila zbog krize u lošem položaju, značilo je daljnje pogoršavanje, narušavanje nivoa života većine seljaka.⁸²

Razmotrit ćemo u vezi s tim, malo potanje, pitanja smanjenja iseljavanja sa sela i ograničenih mogućnosti zapošljavanja seljaka izvan poljoprivrede.

a) Kretanje vanjskih migracija

Iseljavanje iz Savske i Primorske banovine činilo je najveći dio iseljavanja iz Jugoslavije.⁸³ Zato su se promjene u tendencijama iseljavanja do kojih je u vrijeme privredne krize došlo najviše i osjetile u tim krajevima. Kriza je prouzrokovala znatno smanjenje iseljavanja kako u prekoceanske tako i u evropske zemlje te povećanje vraćanja iseljenika u Savsku i Primorsku banovinu. Dok su se 1930. god. iselile iz tih banovina ukupno 13 372 osobe, a vratilo se 6 637, već 1931. prilike su se bitno promijenile. Te godine iselilo se ukupno 4 369 osoba, a vratilo 10 009. Osobito se povećao broj povratnika iz evropskih zemalja. God. 1930. vratilo se tako iz evropskih zemalja u Savsku i Primorsku banovinu 3 121, 1931. 5 061, 1932. 3 817 i 1933. god. 1 712 osoba.⁸⁴ Samo prekoceansko iseljavanje iz Savske i Primorske banovine odnosno vraćanje iseljenika iz prekomorske emigracije prikazano je na tablici 12.⁸⁵

Godina	Iseljavanje		Vraćanje	
	Savska banovina	Primorska banovina	Savska banovina	Primorska banovina
1929.	6 351	3 120		
1930.	3 995	1 837	2 962	554
1931.	1 648	694	3 671	1 277
1932.	819	463	2 491	950
1933.	829	339	1 349	602
1934.	968	522	1 067	346
1935.	1 079	720	850	332

Tablica 12. Prekoceansko iseljavanje i vraćanje u Savsku i Primorsku banovinu

Već 1930. god. naglo se smanjio broj iseljenika, a u Savskoj banovini na najnižem je nivou 1932. god. U Primorskoj banovini najniži nivo iselja-

⁸² O drugom aspektu tog problema, tj. o posljedicama agrarne krize i nezaposlenosti seljaka-radnika na položaj gradskog proletarijata opširno piše N. Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji*, n. dj., 209—273.

⁸³ Npr. 1933. godine na te dvije banovine dolazilo je 52,6% svih iseljenika iz Jugoslavije koji su se iseljavali u prekoceanske zemlje. (Statistički godišnjak 1933, n. dj., 59.)

⁸⁴ *Arhiv Zavoda za migracije i narodnosti u Zagrebu*, 390 V h, Iskazi i tabele o statistici iseljavanja iz Kraljevine Jugoslavije; Statistički godišnjaci Kraljevine Jugoslavije knj. I do VIII. Podaci o migracijama u 1929. god. odnose se na područja bivših pokrajina Hrvatske i Slavonije te Dalmacije, a od 1930. na Savsku i Primorsku banovinu. O migracijama usporedi i V. Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, Zagreb 1967.

⁸⁵ Isto.

vanja bio je 1933. god. Od 1934. god. — dakle kada je privredna kriza u svjetskim razmjerima uglavnom bila prevladana — počeo se broj iseljenika ponovno povećavati. Istodobno s pojavom krize u svijetu porastao je, međutim, broj emigranata-povratnika u Savsku i Primorsku banovinu. Taj je broj velik 1930, 1931. i 1932. god., no 1931, 1932. i 1933. god., a u Savskoj banovini i 1934. godine, veći je od broja iseljenika. Od 1933. god. počeo je ponovno broj povratnika opadati i ta su se dva elementa migracija izjednačavala odnosno iseljavanje je postajalo brojno veće od vraćanja. Realno je pretpostaviti da su stvarni brojevi tih kretanja bili veći i značajniji od službeno iskazanih.

No, kako bi se potpunije obrazložila misao o povećanju agrarne prenapučenosti kao posljedice djelovanja privredne krize na migracijska kretanja, mora se analizirati struktura iseljenika. Tu strukturu prikazuju tablice 13. i 14.⁸⁶

Godina	Ukupno	Radnici		Zemljoradnici		Slobodna zanimanja		Članovi obitelji	
		Broj	% uk. broja	Broj	% uk. broja	Broj	% uk. broja	Broj	% uk. broja
1929.	6351	1615	25,4	3632	57,1	137	2,1	967	15,2
1930.	3995	1251	31,3	2003	50,1	118	2,9	623	15,5
1931.	1648	679	41,2	555	33,7	64	3,8	350	21,2
1932.	819	359	43,8	246	30,0	62	7,5	152	18,5
1933.	829	351	42,3	273	32,9	43	5,1	162	19,5
1934.	968	414	42,7	298	30,7	52	5,3	204	21,1
1935.	1079	421	39,0	352	32,6	34	3,1	272	25,2
1936.	1152	264	22,9	525	45,5	36	3,1	327	28,3

Tablica 13. Struktura prekoceanskog iseljavanja iz Savske banovine

Godina	Ukupno	Radnici		Zemljoradnici		Slobodna zanimanja		Članovi obitelji	
		Broj	% uk. broja	Broj	% uk. broja	Broj	% uk. broja	Broj	% uk. broja
1929.	3120	502	16,1	2126	68,1	173	5,5	319	10,2
1930.	1837	351	19,1	1123	61,1	133	7,2	230	12,5
1931.	694	230	33,1	227	32,7	104	14,9	133	19,2
1932.	463	166	35,9	71	15,3	126	27,2	100	21,5
1933.	339	87	25,7	94	27,7	81	23,8	77	22,7
1934.	522	130	24,9	170	32,5	101	19,3	121	23,2
1935.	720	149	20,7	332	46,1	46	6,3	193	26,8
1936.	896	146	16,3	489	54,5	27	3,0	234	26,1

Tablica 14. Struktura prekoceanskog iseljavanja iz Primorske banovine

Podaci pokazuju da su 1929. i 1930. god. u ukupnoj masi iseljenika u prekoceanske zemlje apsolutno prevladavali zemljoradnici — u Savskoj bano-

⁸⁶ Isto.

vini 57,1% odnosno 50,1%, a u Primorskoj banovini 68,1% odnosno 61,1%. Ta bi prednost bila još veća kada bi se uračunao i odgovarajući broj članova obitelji. Međutim, sa zaoštavanjem privredne krize opadao je, uz istodobno smanjenje broja iseljenika uopće, osobito broj iseljenika-zemljoradnika. Udio iseljenika-zemljoradnika u ukupnom broju iseljenika u godinama najjačeg djelovanja krize, tj. 1931—1934. god. bio je u Savskoj banovini uglavnom za oko 20% manji nego prije izbijanja krize, a u Primorskoj banovini čak 30—50% manji. Tek od god. 1936. broj iseljenika-zemljoradnika u ukupnom broju iseljenika počeo je opet znatno rasti. Očito je dakle da se u vrijeme privredne krize — unutar ukupnog smanjivanja iseljavanja — najviše smanjilo iseljavanje zemljoradnika. To je razumljivo jer su seljaci, budući da uglavnom nisu imali nikakvih kvalifikacija, bili prisiljeni raditi najobičnije, nekvalificirane poslove, a u vrijeme krize na tržištu radne snage za takvim je poslovima postojala najveća konkurencija. Osim toga, nepovoljne prilike u svjetskoj poljoprivredi nisu davale velike nade za uspješno uključivanje u poljoprivredne djelatnosti odnosno organiziranje samostalnog gospodarstva. O povratnicima nema podataka iz kojih bi se moglo vidjeti kolik ih se broj vraćao na selo. No, valja pretpostaviti da je to znatan dio činio. Ta se pretpostavka temelji na činjenici što su u razdoblju do pojave krize baš iseljenici-zemljoradnici, tj. seljaci činili najveći dio iseljenika. Osim toga vjerojatno je da su se i oni iseljenici koji su se ubrajali među radnike, mnogi vezani još za selo i u uvjetima nezaposlenosti u gradskoj privredi, također vraćali na selo.

Iseljavanje u evropske zemlje pokazuje u doba krize također tendenciju opadanja.⁸⁷ Ova vrsta iseljavanja imala je pretežno sezonski karakter te je još više bila povezana s neposrednim životom na selu. Inače, kod iseljavanja u evropske zemlje ne može se posebno izdvojiti udio zemljoradnika. Međutim, s obzirom na tendenciju kretanja u prekoceanskom iseljavanju, može se analogno zaključiti da su i ovdje seljaci činili znatnu grupu.

Prestanak odnosno drastično ograničavanje iseljavanja kako u prekoceanske zemlje tako i u zemlje evropskog kontinenta posebno je u Hrvatskoj pogodilo seljaštvo u Dalmaciji, Lici, Hrvatskom primorju i, djelomično, Gorskom kotaru. To su bili krajevi gdje je uglavnom prevladavao sitni i mali seljački posjed, agrarno prenapučeni, a i tradicija iseljavanja bila je tu najizraženija. Odrazilo se to u raznim izvještajima iz tih područja. Tako npr. u jednom izvještaju iz Gospića piše: »Radinost je slaba, narod bi radio ali nema šta i gde. Kako je žiteljstvo sve samo seljaštvo a sa malim i slabim zemljišnim posjedima, a da uzmogne prehraniti sebe i svoju porodicu i podmiriti državne i općinske daće, to je prisiljeno tražiti rada i službe u inostranstvu.«⁸⁸ Slične su prilike bile i u kotaru Korenica gdje se narod »većim dijelom prehranjivao uvijek do sada na taj način što su ovdašnji žitelji koji su sposobniji za rad išli van granica ovoga sreza, pa i u inostranstvo na sezonsku zaradu, te su tako zarađenim novcem prehranjivali svoje ukućane.«⁸⁹

⁸⁷ Usp. V. Holjevac, n. dj., 60, tablica 12.

⁸⁸ *AIHRPH*, P—P, kut. 28. Mjesečni izvještaj o stanju javne sigurnosti kotara Gospić od 30. XI 1929.

⁸⁹ Isto, kut. 39. Mjesečni izvještaj o političkoj situaciji i događajima od 1. VI 1932.

Dakako, iseljavalo se i iz drugih krajeva Hrvatske. U jednom izvještaju iz kotara Virovitica 1930. je pisalo: »Seljački posjedi su dosta maleni, a obitelji mnogobrojne, tako da radne snage imade na pretek te je ista vrlo jeftina. No, radi pomanjkanja industrije i nestankom veleposjeda ne može ista da se iskoristi. Zato se u zadnje vrijeme mnogo seljačkog žiteljstva iseljava u druge države na rad (Kanadu, Argentinu, Braziliju, Francusku, Belgiju).«⁹⁰

b) Ograničavanje mogućnosti zapošljavanja seljaka izvan poljoprivrede

Zbog nemogućnosti da na svome gospodarstvu osiguraju potrebne uvjete za život, jer su gospodarstva bila premalena i prenapučena dio je seljaka odlazio s gospodarstava tražeći, stalno ili privremeno, posao izvan poljoprivrede. Međutim, privredna kriza u Jugoslaviji uzrokovala je također nezaposlenost u industriji, a posebno je teško pogodila one industrijske grane koje su, zato što nisu zahtijevale visoku stručnost, bile pogodne za zapošljavanje seljaka.⁹¹

Mogućnosti pronalaznja zaposlenja izvan poljoprivrede postale su dakle prilično ograničene. Šumska proizvodnja, drvna industrija, ciglane, industrija cementa itd. obustavljale su rad i otpuštale radnike. Tako je npr. 1931. god. na području Splitske radničke komore u industriji cementa ostalo bez posla oko 1 000 radnika, u šumskim radovima 300, rudarstvu 300, lučkim radovima 500, građevinarstvu 400 radnika.⁹² Dakako, seljaci-radnici su prvi ostajali bez zaposlenja. »U prvom periodu krize imamo u većem broju nekvalifikovano sezonsko radništvo, koje ostaje bez posla naglim ograničavanjem građevne djelatnosti i redukcijama u tvornicama (...). Nekvalifikovani sezonski radnici najvećim dijelom su seljaci, koji su se vratili svojim kućama (...).«⁹³

Slične su prilike postojale i u Savskoj banovini. God. 1932. obustavila su rad 22 ciglarska poduzeća i otpušteno je 1 486 radnika. U metaloprerađivačkoj industriji te je godine 8 poduzeća obustavilo rad, a u drvnoj industriji 13 je poduzeća obustavilo rad i 1 585 radnika ostalo bez zaposlenja. U prehrambenoj industriji su 3 poduzeća pristupila postupku likvidacije, a 11 je privremeno prekinulo djelatnost i bez posla su ostala 432 radnika. U građevinarstvu su 44 poduzeća privremeno obustavila rad, a to je značilo nezaposlenost za 3 327 radnika.⁹⁴ I ovdje su bez posla prvenstveno ostajali seljaci-radnici. Tako je

⁹⁰ Isto, kut. 31. Dvomjesečni izvještaj o stanju javne uprave kotara Virovitica od 1. VI 1932.

⁹¹ Smanjenje broja zaposlenih radnika u Jugoslaviji vidi se iz kretanja prosječnog godišnjeg broja osiguranih radnika kod SUZOR-a, kojih je 1929. god. bilo 610 124, 1930 — 640 349, 1931 — 608 984, 1932 — 537 235, 1933 — 520 980, 1934 — 543 566, 1935 — 564 288. (Lj. Dukanac, n. dj., 27—28.) Prema procjenama Centralnog sekretarijata radničkih komora u godinama najjačeg djelovanja krize nezaposlenost je iznosila u VI mjesecu 1932. 17,4% u XII mjesecu 1932. 25,1%, u III mjesecu 1933. 26,5%, u VI mjesecu 1933. 25,2% i u XII mjesecu 1933. 24% od baze 700 000 zaposlenih. (Nezaposlenost u Jugoslaviji, Anketa Centralnog sekretarijata radničkih komora, Beograd 1934, 20.)

⁹² *Historijski arhiv grada Zagreba*. Ostavština Marka Kožula, (dalje: HAZ, OMK), fasc. 52 podmot 1. Podaci Splitske radničke komore.

⁹³ Privreda u Primorskoj banovini, Split 1934, 12.

⁹⁴ N. Vučo, Agrarna kriza u Jugoslaviji, n. dj., 211.

npr. u jednom izvještaju o otpuštanju radnika u drvnoj industriji u Našicama pisalo: »Kako se iz popisa otpuštenih radnika vidi, otpušteni su najviše radnici iz okolice, koji imaju svoj posjed, dok su ostali, koji žive samo od nadnice zadržani.«⁹⁵

Kretanje nezaposlenosti u Savskoj banovini pokazano je na tablici 15.⁹⁶

Godina	Ukupno	Pravi radnici	Seljaci-radnici-
1931.	15 470	6 188	9 282
1932.	39 994	15 998	23 996
1933.	39 066	15 626	23 440
1934.	34 698	13 879	20 819
1935.	32 178	12 871	19 307

Tablica 15. Nezaposlenost u Savskoj banovini

Nezaposlenost je znatno više pogađala seljake-radnike nego prave radnike. Tako su u razdoblju između 1931. i 1932. god. ostala bez posla 4 904 seljaka-radnika više nego pravih radnika. Masa nezaposlenih seljaka-radnika konkurirala je pravim radnicima, ali, istodobno, zbog vraćanja na selo, vršila je i pritisak na selo. Privredna kriza izazvala je zapravo kretanje radne snage u dva pravca. Na jednoj strani nezaposleni radnici iz grada vraćali su se na selo. Nisu to bili samo seljaci-radnici koji su stalno bili povezani sa selom, već i pravi radnici u očima kojih se selo javljalo kao spas od gladi. Međutim, istodobno, golema nestašica novca koja je vladala na selu prisiljavala je seljake da odlaze sa sela u grad, da traže bilo kakav posao kako bi ostvarili prijeko potrebna novčana sredstva. Tako su na jednoj strani novi došljaci sa sela bili konkurencija gradskim proleterima i onim seljacima koji su već ranije otišli u grad, a na drugoj strani došljaci iz grada postajali su konkurencija seoskom proletarijatu i svim onim siromašnim seljacima koji su živjeli i od prodaje svoje radne snage, odnosno povećavali su broj onih koji su isključivo živjeli od proizvodnje seljačkog gospodarstva.

Ograničavanje mogućnosti zapošljavanja izvan poljoprivrede bilo je težak udarac za sve seljake u Hrvatskoj, posebno na sitnim i malim gospodarstvima, jer su baš seljaci s takvih gospodarstava najviše bili prinuđeni ostvarivati dopunske uvjete za osiguranje životne egzistencije.⁹⁷ Posebno je bilo teško seljacima u pasivnim krajevima, tj. Dalmaciji, Hrvatskom primorju, Lici itd., gdje nije bilo dovoljno ratarskih kultura za prehranu, a stočarstvo i, u nekim slučajevima, vinogradarstvo nije davalo dovoljno prihoda za osiguranje prehrane. »Zato je istina upravo u tome, da je seljak u pasivnim krajevima

⁹⁵ AIHRPH, P—P, kut. 37. Izvještaj od 6. V 1931.

⁹⁶ Indeks, 4/1936. Broj nezaposlenih izračunat je pomoću koeficijenta smanjenja zaposlenosti u pojedinim godinama, a od baze 91 000 zaposlenih 1930.

⁹⁷ Prema istraživanjima S. Dubića (usp. Sociologija sela, n. dj., 148) na području srednje Hrvatske, radom izvan poljoprivrede, obrtom ili nekim drugim zanimanjem izvan gospodarstva, zarađivalo je u kategoriji sitnih gospodarstava oko 50% obitelji, a u kategoriji malih gospodarstava oko 40% obitelji. Kod ostalih kategorija taj postotak nije bio znan.

u najvažnijim svojim potrebama jače ovisan o tržištu, nego li seljak u krajevima gdje seljak ima veći novčani promet. Dok u našim sjevernim krajevima seljaci osjećaju kao glavni teret godišnji izdatak za odijelo i porez, u pasivnim krajevima je najteži izdatak za hranu, za kukuruz. Prosječno imućni Slavonac će za krize reći: 'Svega bi se u kući našlo, samo dinara nema.' A seljak u pasivnim krajevima nema jesti, kada nema dinara. Jer on s dinarima mora kupovati kruh. Odatle dolazi pojava da on hoće, i mora, raditi zimi za nadnicu od tri dinara. 'Radio bi ja i badava, samo da mi dade kruha', tako će odgovoriti seljak. Nije čudo, da u tako bijednim prilikama ima ljudi, koji iskorišćuju nuždu seljaka, koji se ne mogu braniti od gladi, te smatraju realnom naplatom nadnicu od tri dinara za deset sati rada. To je, vele, u skladu s 'ponudom i potražnjom' rada.«⁹⁸

IV. PRIHODI I IZDACI SELJAČKIH GOSPODARSTAVA

1. Prihodi

Privredna kriza izazvala je veliko smanjenje prihoda seljaka i, prema tome, prouzrokovala je njihovo osiromašenje. Kriza je istodobno utjecala na smanjenje prihoda koje su seljaci ostvarivali radom u poljoprivredi i u dopunskim djelatnostima.

a) Smanjenje prihoda od poljoprivrede

Pad cijena poljoprivrednih proizvoda izazvao je veliko smanjenje prihoda od poljoprivrede. Seljaci su u uvjetima iste količine proizvedenih poljoprivrednih roba, pa čak i veće proizvodnje, ostvarivali manje prihode. Smanjenje ukupne vrijednosti dohotka od poljoprivrede u Jugoslaviji pokazuje tablica 16.⁹⁹

Godina	Milijuni dinara	Indeks, 1925—100
1931.	15 060	47,8
1932.	14 800	47,0
1933.	13 456	42,7
1934.	11 612	36,9
1935.	15 974	53,9

Tablica 16. Poljoprivredni dohodak u Jugoslaviji

Poljoprivredni dohodak u Jugoslaviji bio je, prvenstveno zbog pada cijena, u čitavom razdoblju krize za više od polovice manji nego 1925. god.¹⁰⁰ Dakako,

⁹⁸ R. Bićanić, Kako živi narod, Zagreb 1936, 70.

⁹⁹ M. Goranović, Poljoprivredni dohodak Jugoslavije, *Arhiv Ministarstva poljoprivrede*, 9/1937, 141. Usp. i N. Vučo, Agrarna kriza u Jugoslaviji, n. dj., 196.

¹⁰⁰ Da je smanjenje dohotka od poljoprivrede rezultat pada cijena, vidi se iz indeksa poljoprivrednog dohotka izraženog u stalnim cijenama (iz 1938. godine). Taj je indeks (1923 — 100) bio 1929 — 115,7, 1930 — 114,9, 1931 — 119,6, 1932 —

smanjenje dohotka od poljoprivrede odrazilo se i na smanjenje prosječnog dohotka po 1 ha obradive površine i 1 ha oranica, pa je tako prosječna vrijednost poljoprivredne proizvodnje po 1 ha obradive površine odnosno oranica bila 1933. god. za oko 2/3 manja nego 1925. god.¹⁰¹ To se, naravno, odrazilo i na osjetno smanjenje vrijednosti poljoprivrednog zemljišta i seljačke imovine uopće. Iz kotara Đakovo su npr. izvještavali: »Ekonomska godina 1931. prošla je u teškoj krizi s jedne strane u proizvodnom smislu, a s druge strane u unovčenju proizvoda. Uslijed enormnog pada cijena svih poljoprivrednih proizvoda naprama drugih privrednih grana smanjio se prihod i imetak poljoprivrednika i to: a) Kod biljne proizvodnje računajući jednaki urod onome 1930. godine samo glavnih usjeva za 24 500 000 dinara. b) Kod stočne proizvodnje računajući jednako brojno stanje onome iz 1930. za 28 500 000 dinara. c) Temeljna glavnicu sastojeca od zemljišta i zgrada pala je u cijeni za oko 25% što predstavlja daljnji gubitak vrijednosti za preko 300 000 000 dinara. Kraj cjelokupnog imetka poljoprivrednika, koji je u godini 1930. reprezentirao vrijednost od oko 1 200 000 000 dinara, pala je vrijednost toga imetka u godini 1931. za 353 000 000 dinara ili za 34%.«¹⁰² Seljake je u smanjenju prihoda posebno pogodilo smanjenje novčanog dijela, tj. smanjenje prihoda koji su ostvarivali prodajom svojih proizvoda. Tako je »u periodu krize nastupio momenat kad je kod velikog broja poljoprivrednih gazdinstava usled opadanja novčanog dela prihoda prestala skoro svaka kupovina najneophodnijih stvari, a nedostajala su sredstva za nabavku soli i još koje najnužnije namirnice.«¹⁰³

115,5, 1933 — 114,9, 1934 — 121,7, 1935 — 114,7. U razdoblju 1930—34. godine, dakle u vrijeme najjačeg djelovanja privredne krize, poljoprivredni dohodak izražen u stalnim cijenama imao je porast od prosječno 0,90% godišnje. (Usp. S. Stajić, n. dj., tablica 2.)

¹⁰¹ M. Goranović, n. dj., 142.

¹⁰² *AIHRPH*, P—P, kut. 31. Izvještaj od 31. XII 1931. Inače, prema jednoj procjeni koju ovdje prenosimo samo kao ilustraciju tendencije smanjenja prihoda jednom poljoprivrednom stanovniku u Hrvatskoj i Slavoniji pripadao je 1925. god. prosječni prihod od zemljoradnje od 2 217 dinara i od stočarstva 1 609 dinara, tj. ukupno od poljoprivrede 3 826 dinara. God. 1932. taj se prosječni prihod smanjio kod zemljoradnje na 846 dinara ili za 61,85%, a kod stočarstva na 615 dinara ili 61,78%. Ukupni brutto prihod jednog poljoprivrednog stanovnika u Hrvatskoj i Slavoniji iznosio je tako 1932. god. prosječno 1 461 dinar, odnosno bio je oko 61,8% manji nego 1925. god. U Dalmaciji je prihod od poljoprivrede po jednom stanovniku bio niži nego u Hrvatskoj i Slavoniji. God. 1925. poljoprivredni stanovnik u Dalmaciji ostvarivao je radom u poljoprivredi prosječnu vrijednost od ukupno 2 228 dinara. Na zemljoradnju je od toga otpadalo 1 507 dinara, a na stočarstvo 721 dinar. Uslijed privredne krize taj se prihod smanjio i god. 1932. ukupni prosječni prihod iznosio je svega 826 dinara, odnosno oko 63% manje. Na zemljoradnju je otpadalo 560 dinara ili 62,85 manje, a na stočarstvo 266 dinara ili 63,2 manje nego 1925. god. (Đ. Krstić, Kakva je privredna vrednost naših seoskih poseda, *Pregled*, juli—august, 1937, 469). Uostalom da je i do izbijanja privredne krize većina seljačkih gospodarstava u Jugoslaviji ostvarivala slabe prihode, ilustrira npr. i podatak o procjeni čistog katastarskog prihoda 1929. god. Prema toj procjeni 9,6% posjednika nije imalo čistog katastarskog prihoda, 69% imalo je prihod od 1 do 1 000 dinara, 19,85% od 1 000 do 10 000 dinara, a 1,32% više od 10 000 dinara čistog katastarskog prihoda. Đ. Krstić, Dva aktualna agrarna problema, Sarajevo 1934, 21. Usp. i N. Vučo, Agrarna kriza u Jugoslaviji, n. dj., 94.)

¹⁰³ M. Goranović, n. dj., 148.

b) Smanjenje dopunskih prihoda

Zbog privredne krize nestajala je, kako je rečeno, mogućnost zapošljavanja seljaka izvan poljoprivrede i smanjilo se iseljavanje poljoprivrednika u inozemstvo. Oba procesa, osim što su utjecala na povećanje agrarne napućenosti, negativno su se odrazila i na prihode seljačkih gospodarstava.

Čitavi dijelovi Hrvatske, posebno prenapućeni i pasivni, tj. oni gdje su se morali kupovati prehrambeni artikli, zavisili su od dopunskih prihoda. Ti su prihodi bili od velikog značenja za Dalmaciju i Hrvatsko primorje (naročito novac od iseljenika), Gorski kotar, Liku, Hrvatsko zagorje (rad izvan poljoprivrede, prije svega šumski radovi). Prestanak pritjecanja prihoda od rada izvan poljoprivrede prijetio je npr. da izazove glad u nekih seljaka u Hrvatskom zagorju. »U najboljim godinama, kad je svaki onaj komadićak zemlje najbolje urodio, pokazalo se jasno, da je u tim godinama trebalo u Zagorje uvoziti hranu iz ostalih naših aktivnih krajeva. No seljak je u tim prilikama mogao snaći novac za hranu, jer je preko ljeta i u kasnu jesen radio većinom u Zagrebu i Sloveniji, što danas ne može, čemu je opet kriva nezaposlenost radničkog staleža. Maran i štedljiv Zagorac planduje kod kuće, obrađuje onaj komadićak majčice zemlje, koji mu nije nikako dostatan za prehranu obitelji, i čeka — čeka dok se to današnje strašno stanje popravi, čeka na rješenje neuposlenosti, da dobi posla, jer čim je posla odmah je zarada — svakidašnji je krušac u njegovoj kući (...).«¹⁰⁴ U takvim prilikama nije značila mnogo ni novčana pomoć koju su dobivali neki krajevi. Takvu su pomoć npr. dobili seljaci u Humu na Sutli. Radilo se svoti od 9 000 dinara i odlučeno je da se 37-orici žitelja dade po 15 dinara bez odrade, a ostali su morali te dnevnice zaraditi na javnim radovima. Budući da je bilo mnogo onih kojima je pomoć bila potrebna, bilo je određeno da se najsiromašnijima dade mogućnost da odrade dvije nadnice. Međutim, sve je to malo koristilo, jer je istodobno u navedenoj općini bilo 300 ljudi koji su tražili posao izvan poljoprivrede. Naime, tvornica stakla u Humskoj Straži, gdje su dotada radili, obustavila je proizvodnju.¹⁰⁵

Veliko su značenje imale dopunske zarade i u Gorskom kotaru. Prilike na području kotara Delnice ovako su opisane u jednom izvještaju iz 1932. god.: »Glavna zarada ovdašnjeg seljaka bila je oko eksploatacije ovdašnjih šuma. Cijela drvna industrija radila je punom parom, a danas radi tek jedna trećina i to sa smanjenim kapacitetom. Svaki dan vraćaju se radnici (seljaci koji nemaju dovoljno posjeda koji bi ih mogao prehraniti) iz raznih država u bijednom stanju i bez novaca. Kod kuće nalaze istu bijedu.«¹⁰⁶ Iz Čabra su pak izvještavali da je »jedini način da se seljak pomogne (...) da mu se pruži mogućnost zarade gradnjom cesta i željeznica.«¹⁰⁷

Slično je bilo i u drugim pasivnim krajevima Hrvatske, ali, dakako, ne samo u njima. Struktura je posjeda u Hrvatskoj bila takva, tj. postojao je velik broj sitnih seljačkih posjeda, da je i u tzv. aktivnim krajevima bila

¹⁰⁴ *Zagorske seljačke novine*, 28. IV 1933.

¹⁰⁵ Isto.

¹⁰⁶ AH, PO, kut. 124. Anketa o zemljoradničkom zaduživanju 1932. godine.

¹⁰⁷ Isto.

nužna zarada koju su seljaci ostvarivali izvan seljačkih gospodarstava. Tako se npr. drvna industrija kao jedno od »najglavnijih vrela narodne privrede« spominje i u kotaru Kutina. Ali »drvna industrija sada (vrijeme krize, M. M.) skoro i ne dolazi u obzir kao vrelo prihoda za narod ovog kraja«. ¹⁰⁸

Veliku važnost, kao izvor dopunskih prihoda, imale su i novčane pošiljke iseljenika. Prestanak takvih pošiljki izazvao je u nekim krajevima Hrvatske pravu oskudicu u novcu. To je posebno vrijedilo za Dalmaciju. »Novac je na našem Primorju nestao iz prometa. Uz opću privrednu krizu zahvatila je Primorje još i kriza u pomorstvu i iseljentištvu, te su prestale pošiljke naših iseljenika koje su davale naročito otocima, pomoći i okrepe. Takva je nestašica novca na cijelom Primorju i u Primorskoj banovini da se u varošicama i selima razvija uglavnom primitivni promet zamjenom dobara, a novac je rijetkost i u samim gradovima«. ¹⁰⁹ Međutim i u drugim dijelovima Hrvatske novčane su pošiljke iseljenika bile važne za seljake. Tako je npr. u izvještaju kotarskog načelstva u Jastrebarskom stajalo da je »emigraciona zarada hranila i razduživala najmanje 25% svega pučanstva«. ¹¹⁰ U izvještaju iz Perušića pisalo je da »otkako nema više zarade u Americi, ovdješnji je seljak pao na najniže grane. Prije dok je bilo zarade u inostranstvu, zemljište se kako tako obrađivalo i nije bilo zaduženo«. ¹¹¹ Slične su prilike bile još u nekim područjima. ¹¹²

Inače, nema podataka koji bi omogućili da se točno utvrdi koliki je dio novčanih pošiljki iseljenika koje su dolazile u Jugoslaviju pripadao Hrvatskoj, pa ni Savskoj i Primorskoj banovini, a zatim kolikim su se dijelom koristili seljaci. Međutim, ako se pretpostavi da je bio jednak udio iseljenika iz Savske i Primorske banovine i udio tih banovina u sumi novčanih pošiljki koje su dolazile u Jugoslaviju, može se dobiti približan uvid o vrijednosti iseljeničkih pošiljki. U doba krize potjecalo je iz Savske i Primorske banovine oko 52—54% iseljenika iz Jugoslavije u prekoceanske zemlje. Radilo se dakle o udjelu iznad 50%. ¹¹³ Polovica vrijednosti novčanih pošiljki koje su dolazile u Jugoslaviju iznosila je 1929. god. 7,0 milijuna dolara, 1930. 6,5, 1931. 5,35, 1932. 2,9, 1933.

¹⁰⁸ AIHRPH, P—P, kut. 44. Mjesečni izvještaj o političkoj situaciji i radu opće uprave kotara Kutina od 1. V 1933.

¹⁰⁹ HAZ, OMK, fasc. 48, podomot 4. Iz predstavke dalmatinskih privrednika citirane u interpelaciji M. Kožula na predsjednika vlade N. Uzunovića 19. IV 1934. Važnost iseljeničkog novca za žiteljstvo u Primorskoj banovini vidi se i iz slijedećeg opisa: »Benkovački srez primio je od iseljenika kroz prošlu godinu svega oko 50 000 dinara, dok je u godini prije primio oko 300 000; Imotski je primio oko 1 milion, dok je u 1931. primio skoro 3 miliona (...).« (Privreda u Primorskoj banovini, n. dj., 14.)

¹¹⁰ AH, PO, kut. 124. Anketa o zemljičaradničkom zaduživanju 1932. godine.

¹¹¹ Isto.

¹¹² Npr. u izvještaju kotarskog načelstva u Karlovcu piše: »Veliki dio novca dolazio je među ovdašnje pučanstvo od rodbine iz prekomorskih zemalja (Amerika, Australija) dok nije nastala jača nezaposlenost tamo, pa bi se popravkom privrednih prilika na cijelom svijetu popravile i loše prilike u ovdašnjim krajevima.« (Isto).

¹¹³ Udio Savske i Primorske banovine u prekoceanskom iseljavanju iz Jugoslavije bio je 1933. godine 37,3% za prvu i 15,3% za drugu, 1934. 33,3% i 17,96%, 1935. 32,26% i 21,52%. (Statistički godišnjak 1933, n. dj., 59; 1934—35, 67; 1936. 79.)

1,5, 1934. 1,25 i 1935. god. 1,0 milijun dolara.¹¹⁴ Prema tome, pritjecaj iseljeničkog novca u Savsku i Primorsku banovinu, u razdoblju od 1929. do 1935. god., smanjio se za oko 6 milijuna dolara. Dakako, s obzirom na strukturu iseljenika seljaštvo je ponajviše osjetilo gubitak tog novca.

2. Porezni tereti

Porezi su bili jedan od elemenata kojih se djelovanje na položaj seljaštva promijenilo pod utjecajem privredne krize. Porezi su, naime, u vrijeme krize postajali sve teži teret za seljake. To je bila posljedica na jednoj strani uglavnom stabilnosti poreznih obaveza seljaštva, a na drugoj strani smanjenja prihoda seljačkih gospodarstava.

Podatke o naplaćenim porezima u Jugoslaviji sadrži tablica 17.¹¹⁵

Financijska godina	Neposredni porezi	Posredni podezi	Ukupno
	milijuni dinara		
1929/30.	2 393	3 693	6 086
1930/31.	2 094	3 587	5 681
1931/32.	1 785	2 802	4 587
1932/33.	1 793	2 504	4 297
1933/34.	2 104	2 302	4 406
1934/35.	2 198	2 457	4 655

Tablica 17. Naplaćeni porezi u Jugoslaviji

U vrijeme krize apsolutno su se smanjili iznosi naplaćenih poreza u Jugoslaviji, a bilo je to posebno značajno 1931/32, 1932/33. i 1933/34. financijske godine. Međutim, smanjenje u apsolutnim iznosima ubranih poreza ne znači i smanjenje poreznih tereta. Smanjenje je doduše dijelom bilo posljedica olakšavanja nekih poreznih obaveza, ali i, čini se ipak većim dijelom, povećanja neplaćanja poreza.¹¹⁶ Iako je u razdoblju krize iskazano smanjenje iznosa ubranih poreza, porezi su u odnosu prema nacionalnom dohotku izrazito porasli. Tako su financijske godine 1929/30. porezi imali vrijednost od 16,24% nacionalnog dohotka, a 1933/34. god. 30%.¹¹⁷ Istovremeno dok su prosječni porezni tereti jednog stanovnika 1928/29. god. činili 17,3% njegova prosječnog dohotka, 1929/30. to je iznosilo 17,9%, 1930/31. 23,4%, 1931/32. 24,7% i 1932/33.

¹¹⁴ Indeks, 2/1935, 36; 2/1936, 16.

¹¹⁵ Statistički godišnjak 1937, n. dj., 402.

¹¹⁶ Tako je 1934. god. porezni dug u Jugoslaviji iznosio 982 480 723 dinara i zbog toga duga izvršeno je 1 759 066 popisa imovine. (Usp. T. Stojkov, n. dj., 49.)

¹¹⁷ Usp. J. Tomašević, Financijska politika Jugoslavije, n. dj., 128.

23,8⁰/.¹¹⁸ Prema tome, porezni obveznik, a to je dakako i seljak, morao je odvajati sve više svojih prihoda da bi udovoljio poreznim obavezama.

U poljoprivredi je osnovni porez bila zemljarina, a plaćala se na bazi čistog katastarskog prihoda. Pod čistim katastarskim prihodom računao se prihod koji preostaje kad se od ukupnog prihoda odbiju redoviti proizvodni troškovi. Zemljarina se sastojala od dva dijela. Na ime osnovnog poreza plaćalo se 12⁰% od utvrđenog čistog katastarskog prihoda, a zatim još i dopunski porez stopa kojega je bilo progresivna i iznosila je 2 do 17⁰% ovisno o visini čistog katastarskog prihoda. Osim zemljarine seljaci su morali plaćati samoupravne poreze koje su u obliku raznih postotaka na zemljarinu određivale banovine i općine.¹¹⁹ Tendencije kretanja i ukupne svote naplaćene zemljarine i samoupravnih poreza u Jugoslaviji pokazane su na tablici 18.¹²⁰

Financijska godina	Zemljarina	Samoupravni porezi
	milijuni dinara	
1929/30	827,7	532,1
1930/31.	661,9	466,4
1931/32.	479,6	465,2
1932/33.	431,4	452,3
1933/34.	498,3	475,0

Tablica 18. Naplaćena zemljarina i samoupravni porezi u Jugoslaviji

Ukupni se iznosi ubrane zemljarine u doba krize također smanjuju. Rezultat je to već spomenutih poreznih olakšica, pa je tako 1931. god. bila snižena stopa osnovnog dijela zemljarine od 12⁰% na 10⁰%, a dopunskog je bila maksimirana na 8⁰%. Osim toga, vlada je 1932. god., ali samo za tu godinu, umanjila osnovicu čistog katastarskog prihoda za 20⁰%.¹²¹ Karakteristično je da su ubrani samoupravni porezi pokazivali tendenciju znatno manjeg smanjenja nego zemljarina, pa se odnos između naplaćene zemljarine i samoupravnih poreza u razdoblju krize pomakao u korist ovih posljednjih. Dok su u financijskoj godini 1929/30. ubrani samodoprinosi u vrijednosti od 64,16⁰% zemljarine, financijske godine 1933/34. naplaćeni su u vrijednosti od 95,32⁰% naplaćene zemljarine. Očito je da su se u vrijeme krize samoupravni porezi povećavali, tj. da je rastao postotak koji su od zemljarine određivale banovine i općine.¹²²

¹¹⁸ Usp. H. Holzmann, Fiskalni tereti i narodni dohodak, Zagreb 1935, 5.

¹¹⁹ A. Perić, Porezi i poreska politika u poljoprivredi Jugoslavije između dva svetska rata, *Ekonomski anali*, 7/1958, 127.

¹²⁰ Isto, 129.

¹²¹ N. Vučo, Agrarna kriza u Jugoslaviji, n. dj., 197.

¹²² Apsolutni porast samoupravnih poreza ilustrira npr. podatak da su ti porezi u seoskim općinama u gornjoj Hrvatskoj porasli od 246 dinara po jednom stanovniku u 1927. godini na 416 dinara u 1936. god. (R. Bičanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Zagreb 1938, 79.)

Međutim, jedan od osnovnih uzroka smanjenja iznosa naplaćene zemljarine i samoupravnih poreza bila je insolventnost seljaka. O porastu poreznih zaostataka odnosno o nemogućnosti seljaka da udovolje poreznim obavezama ima prilično podataka iz Hrvatske. Ta je pojava značajna za sve njezine dijelove, jer je nestašica novca postojala u doba krize i u žitarskim, stočarskim i vinogradarskim krajevima. Tako su npr. 1932. god., kao posljedica djelovanja krize, bili utvrđeni »veliki zaostaci na državnim, banovinskim i opštinskim daćama« u Podravskoj Slatini.¹²³ Na području kotara Županja ostao je »najveći dio državnih i samoupravnih daća nepodmiren«.¹²⁴ Isto je i na području kotara Donji Lapac gdje narod također »nije kadar podmiriti dužne javne daće«.¹²⁵ Općinski blagajnik u Novom Marofu »ne može od naroda niti poreza niti općinski namet ubirati«.¹²⁶ Dakako, porezni organi, odnosno državne vlasti nisu se samo zadovoljavale takvim konstatacijama, već su pribjegle i ovrhama. U izvještaju iz Slavanskog Broda iz 1933. god. piše: »Narod je dosta uznemiren neprestanim ovršnim postupkom radi utjerivanja državnog poreza i općinskih daća, koje su u velikom zaostatku. Od ovog načina uredovanja ne može se odustati, i morat će se neprestano u tom smjeru dalje raditi, jer će u protivnom općinske blagajne a i državna blagajna ostati bez neophodno potrebnih sredstava.«¹²⁷ Iste su prilike bile npr. i u kotaru Prelog. »Opšta privredna depresija povećana još zaostalim prometom proizvodi ovde slabo financijsko stanje žiteljstva, koje znatno utječe na fiskalne državne interese a tako i opštinske, pošto se javne dažbine veoma teško naplaćuju. Posljednje vreme vlasti će morati pristupiti i strožim merama bezobzirne ovrhe, pa tako je već ovo načelstvo u nekoliko navrata bilo prinuđeno da daje ovršnim organima žandarmerijsku asistenciju, što na raspoloženje i političke prilike utječe ustvari nepovoljno.«¹²⁸ Seljake je posebno pogađalo što su porezi bili utvrđeni na temelju procjena poljoprivrednih proizvoda po višim cijenama nego što su mogli za te proizvode postići na tržištu. Tako su se već 1929. god., dakle u vrijeme kad gospodarske prilike na selu još nisu bile u punoj mjeri zaoštrene, seljaci žalili na taj nesklad, tj. iako se »cijena pšenici vrti oko 200 dinara po metričkoj centi«, porezi su »razređeni po procjeni od 300 dinara po metričkoj centi«.¹²⁹ Kad su se prilike uslijed djelovanja krize još više pogoršale, događalo se da se »bezobzirno plijeni i transferira žito, kojemu je danas cijena tako niska kako možda još nikad. Radi niske cijene žita ne može seljak da podmiri porez i druge javne daće u onom omjeru i u onoj

¹²³ AIHRPH, P—P, kut. 46. Godišnji izvještaj o političkoj situaciji i radu opće uprave 1932. godine od 1. II 1933.

¹²⁴ Isto, Županja 31. I 1933.

¹²⁵ Isto, kut. 38. Dvomjesečni izvještaj o političkoj situaciji i događajima kotara Donji Lapac od 1. VII 1932.

¹²⁶ Isto, kut. 39. Tromjesečni izvještaj o političkoj situaciji i događajima kotara Novi Marof od 1. IV 1932.

¹²⁷ Isto, kut. 45. Mjesečni izvještaj o političkoj situaciji i radu opće uprave kotara Brod od 1. III 1933.

¹²⁸ Isto, kut. 40. Tromjesečni izvještaj o političkoj situaciji i događajima kotara Prelog od 1. X 1932.

¹²⁹ *Seljačke novine*, 9. VIII 1929.

visini kako bi mogao podmiriti da su cijene njegovih produkata normalne. Za isti iznos poreza plijeni se seljaku dva i tri puta toliko žita koliko bi bilo potrebno za naplatu poreza da su cijene normalne. Kod toga ne uzimaju se u obzir potrebe ishrane seljakove obitelji i njegove stoke.«¹³⁰ U vrijeme krize, prema tome, smanjenje seljačkih prihoda nije imalo za posljedicu adekvatno smanjenje poreza.¹³¹ Zbog toga su porezni tereti postajali seljacima sve teži. Seljačka računica tog povećanja tereta, u odnosu na prijeratno doba, bila je: »Cijena pšenice kretala se između 11 i 20 kruna po mtc. Znači da je prosječna cijena bila 15,50 kruna. Porez na zemljarinu od 10 jutara iznašao je isto toliko. Općinski namet kretao se oko 50⁰/. Znači, dakle, da je poljoprivrednik mogao da plati svoj porez na 10 jutara sa 1 i pol mtc pšenice. Da vidimo koliko treba danas? Porez na zemljarinu na 10 jutara iznosi 500 dinara. Banski prizrez 35⁰/, a općinski namet kretao se oko 100⁰/, dok danas, kod štednje iznosi 65⁰/, znači isto 500 dinara, što ukupno iznosi 1 000 dinara. Da to podmiri, trebao bi poljoprivrednik da proda po predloženoj cijeni (120 din 1 mtc, M. M.) 835 kg pšenice. To je razlika od 550⁰% na teret poljoprivrednika!«¹³²

Seljacima je bilo posebno teško što su morali poreze plaćati u novcu, a u doba krize seljaci su se mnogo puta nalazili u položaju da uopće nisu mogli prodati svoje proizvode. Budući da su i ostali izvori stjecanja novca presušili (zarade izvan poljoprivrede, novčane pošiljke iseljenika i slično), seljaci su porezne obaveze ispunjavali teško, odnosno većina ih se morala zaduživati.

¹³⁰ AIHRPH, P—P, kut. 46a. Izvještaj o utjerivanju poreza u kotaru Našice od 4. IX 1933.

¹³¹ Povećanje težine poreznih obaveza u Hrvatskoj u vrijeme privredne krize ilustriraju i proračuni Đ. Krstića. Prema tim proračunima dolazilo je 1925. u Dalmaciji na jednog poljoprivrednog stanovnika 217 dinara državnih poreza (neposredni porezi, trošarine, takse, carine, monopoli), a u Hrvatskoj i Slavoniji 311 dinara. Taj se iznos smanjio 1932. god. u Dalmaciji na 144 dinara, odnosno u Hrvatskoj i Slavoniji na 209 dinara. Samoupravni porezni tereti (porezi općina, kotarskih i banskih samouprava) iznosili su 1925. god. u Dalmaciji 21,66 dinara na jednog poljoprivrednog stanovnika, a u Hrvatskoj i Slavoniji 68,73 dinara. God. 1932. ti su porezni tereti porasli u Dalmaciji na 32,22 dinara, odnosno u Hrvatskoj i Slavoniji na 82,94 dinara. Ukupni porezni tereti, tj. državni, samoupravni i dio poreza koji su ubirale gradske općine, ali su ga u pravilu plaćali seljaci, iznosili su u Dalmaciji 1925. god. 245,96 dinara, a u Hrvatskoj i Slavoniji 392,73 dinara po jednom poljoprivrednom stanovniku. God. 1932. to se opterećenje smanjilo u Dalmaciji na 186,22 dinara, a u Hrvatskoj i Slavoniji na 309,59 dinara. Međutim, kada se uzme u razmatranje prihod od poljoprivredne proizvodnje i porezni tereti, tada se pokazuje realno povećanje poreznih tereta. Prihod od poljoprivrede bio je 1925. god. u Dalmaciji procijenjen na 2 228 dinara po poljoprivrednom stanovniku, a u Hrvatskoj i Slavoniji na 3 826 dinara. God. 1932. ti su prihodi bili smanjeni. Te je godine prosječni prihod po poljoprivrednom stanovniku u Dalmaciji bio 826 dinara, a u Hrvatskoj i Slavoniji 1 461 dinar. Porezno opterećenje od tako proračunatog prosječnog brutto poljoprivrednog prihoda iznosilo je 1925. god. u Dalmaciji 11⁰/, a u Hrvatskoj i Slavoniji 10,2⁰/. God. 1932. udio poreza porastao je u Dalmaciji na 22,5⁰/, a u Hrvatskoj i Slavoniji na 21,2⁰% u prosječnom brutto prihodu od poljoprivrede, tj. povećao se za oko 100⁰/. Đ. Krstić, Fiskalno opterećenje seoskog stanovništva i njegova kupovna snaga, Dva aktualna agrarna problema. n. dj., 89—100. Podaci se, dakako, odnose na bivša područja pokrajina Hrvatske i Slavonije, te Dalmacije).

¹³² Narodno kolo, 20. VII 1933.

3. Agrarno-industrijske škarje cijena

U razdoblju privredne krize pale su cijene uglavnom svih proizvoda i roba. Seljake je, međutim, uz već spomenuti pad i različito kretanje cijena poljoprivrednih proizvoda s obzirom na različita godišnja doba i lokalitete, posebice pogodio nejednak pad cijena poljoprivrednih i industrijskih proizvoda. Cijene poljoprivrednih, seljačkih proizvoda s kojima su seljaci mogli izlaziti na tržište, snižavale su se mnogo više i brže nego cijene industrijskih odnosno uopće proizvoda koje su kupovali. Nastao je nesklad između tih dviju kategorija proizvoda, tj. otvorile su se agrarno-industrijske škarje cijena, i to na štetu poljoprivrednih proizvoda. Nesklad u kretanju cijena poljoprivrednih i industrijskih proizvoda i različit pad cijena na veliko tih roba vidi se na tablici 19.¹³³

Godina	Proizvodi ratarstva	Proizvodi stočarstva	Industrijski proizvodi	Mineralni proizvodi
1929.	118,6	107,2	92,6	84,4
1930.	89,3	96,3	80,3	88,2
1931.	74,3	72,2	71,4	77,2
1932.	67,5	56,6	66,2	76,3
1933.	57,2	57,1	70,8	75,5
1934.	57,4	55,4	67,4	80,8
1935.	68,2	56,6	66,7	79,7

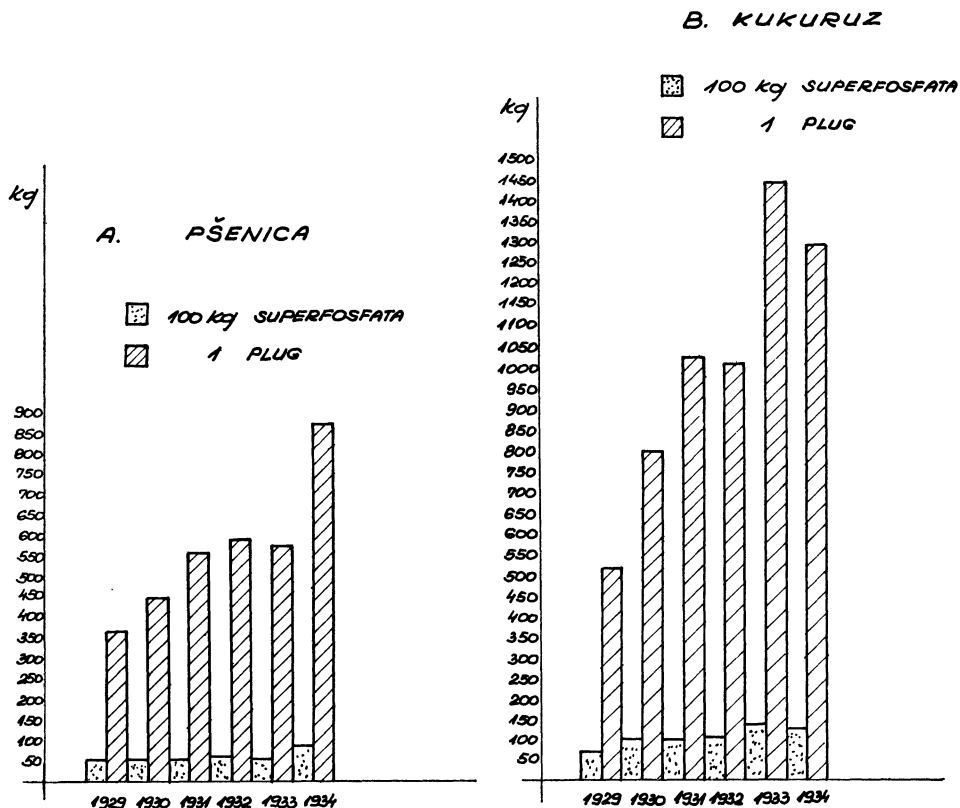
Tablica 19. Indeksi cijena na veliko (1926—100) poljoprivrednih, industrijskih i mineralnih proizvoda u Jugoslaviji

Usporedimo li 1926. i 1933. god., pad indeksa cijena na veliko ratarskih proizvoda bio je 42,8%, stočarskih 42,9%, a industrijskih samo 29,2%. Taj različit pad cijena seljaci su osjećali još teže zato što su cijene poljoprivrednih proizvoda bile 1929. god., tj. uoči izbijanja krize, više nego 1926. god., a cijene industrijskih proizvoda bile su tada niže nego 1926. god. Veliko otvaranje škara cijena u doba krize bilo je posljedica u znatnoj mjeri i ekonomske politike vlade koja je u interesu razvoja industrije vodila politiku velike carinske zaštite i omogućavala udruživanje industrije u kartele.¹³⁴ Na taj se način, tj. osiguranjem viših cijena industrijskih proizvoda odnosno nejednakim sniženjem cijena industrijskih i poljoprivrednih proizvoda, dio tereta industrijske krize prebacio na seljaštvo.

¹³³ Statistički godišnjak 1937, n. dj., 231.

¹³⁴ Protekcionističke carinske tarife osigurala si je industrija Jugoslavije već poslije 1925. god. Te je godine uvedena nova carinska tarifa i ona je, prema R. Bićaniću (Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije, Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, *Ekonomski zbornik*, 1967, 90), iznosila 23% vrijednosti uvezenih industrijskih proizvoda. Ta je tarifa stalno rasla i već 1927. god. iznosila je 32%, a 1931. god., dakle u doba pune krize u industriji 46% vrijednosti uvezene industrijske robe. Prema podacima S. Kukuljevića (Industrija Jugoslavije 1918—1938, Beograd 1941, 498, 492, 517) carinski stavovi kod uvoza modre galice povećali su se od 5,42% vrijednosti domaće robe do 1925. god. na 43,01% u razdoblju 1925—1938. god., za lopate i motike od 29,19% na 57,18%.

Međutim, koliko je seljake stvarno pogađao nesklad cijena industrijskih i poljoprivrednih proizvoda vidjet će se razmatranjem cijena onih roba koje su seljaci doista prodavali odnosno kupovali. Grafikon 6. pokazuje tako npr.

Grafikon 6.

Vrijednost 100 kg superfosfata odnosno 1 pluga izražena u pšenici (A) i kukuruзу (B)

vrijednost pluga i 100 kg superfosfata izraženu u pšenici i kukuruзу u pojedinim godinama krize.¹³⁵ Obuhvatnije su ti odnosi izraženi kretanjem indeksa cijena grupa proizvoda koje su seljaci prodavali odnosno kupovali a što je predloženo na tablici 20.¹³⁶

¹³⁵ Prema: M. Krištof, Poljoprivreda Jugoslavije za vreme velike svetske privredne depresije, Prag 1939, 7. Usp. i N. Vučo, Agrarna kriza u Jugoslaviji, n. dj., 195.

¹³⁶ Indeks, 2/1936. U grupu roba koje seljaci prodaju uključena je prodaja u veleprodaji pšenice, kukuruза, zobi, ječma, raži, krumpira, graha, suhih šljiva, vina, govedine, svinjetine, vune, drva za ogrjev, koža te u maloprodaji graha, krumpira, jaja, mlijeka, kravljeg sira, maslaca. U grupi roba koje seljaci kupuju

Godina	Prosječni indeks-brojevi (srpanj 1914—100)					
	Roba koju seljaci				Razlika	
	prodaju		kupuju			
	dinari	zlato	dinari	zlato	dinari	zlato
1932.	1180	107	1608	146	428	39
1933.	1082	98	1548	140	466	42
1934.	969	68	1508	106	539	38
1935.	838	58	1447	101	609	43
1936.	1054	74	1446	103	392	29

Tablica 20. Nesklad u cijenama roba koje seljaci prodaju odnosno kupuju u svjetlu indeks-brojeva

U čitavom razdoblju zaoštrene privredne krize seljaci su morali prodavati više svojih proizvoda za potrebne im industrijske proizvode nego što su morali prije krize. God. 1933. su tako cijene onih proizvoda koje su seljaci prodavali porasle za 42% manje u odnosu na mirnodopsko prijeratno razdoblje, nego cijene onih roba što su ih kupovali.¹³⁷ Položaj seljaštva se dakle pogoršavao, jer »mirnodopsko stanje uzeto kao baza reflektira njegov uobičajeni i od otaca naslijeđeni standard života. Pošto je međutim između onog što prodaje i onog što kupuje ravnovjesje prodrmano, ne preostaje mu drugo, no da se u cilju održanja svog standarda zadužuje odnosno troši kapital (prodaje npr. zemlju, stoku, koja čini njegov fundus instructus) ili da standard obori. Oboje je zlo.«¹³⁸

Seljake su pogađale i razlike između cijena na malo i cijena na veliko poljoprivrednih i drugih proizvoda. Seljaci su, naime, pri kupovanju raznih proizvoda plaćali često više nego što su bile prosječne cijene na malo, a pri prodaji su isto tako često dobivali manje od prosječnih cijena na veliko. Osim toga, vidjeli smo da su cijene na veliko snižene više u vrijeme krize nego

uključena je kupnja u veleprodaji cementa, vapna, cigala, a u maloprodaji riže, soli, šećera, kave, odijela i obuće, petroleja, svijeća, sapuna, tanjura, konca, stolova, poštarina i cigarete.

¹³⁷ Jedan seljak opisuje na slijedeći način narušavanje odnosa cijena roba koje su seljaci prodavali i kupovali: »Prije rata ja sam dobro tele. teško 100 kg, prodao za 100 kruna. Za tih 100 kruna ja sam kupio jedno odijelo za 25, jedan kaput za 20, jedan šešir za 5, par cipela za 10, pet kila šećera za 5 kruna, deset škatulja šibica za 16 filira, 10 kila soli za 60 filira, deset litara petroleja za 1 krunu i 40 filira. Onda sam se odvezao u Zagreb, platio sam željeznicu krunu i pol, u Zagrebu sam obavio svoj posao, dobro se nahranio i pošao na večer čak i u kazalište i potrošio sam 5 kruna. Svega sam dakle potrošio 67 kruna i 16 filira i još mi je ostalo 32 kruna i 84 filira za razne druge potrebe. Sada ja takovo tele prodajem za 1 200 dinara. Za tih 1 200 dinara ja ne mogu kupiti ni jedno odijelo, a gdje je tu još kaput, pa šešir, pa cipele, šećer, sol, petrolej itd.? Da ja sve to mogu kupiti, morao bih prodati nekoliko teleta!« (*Narodno kolo*, 13. II 1930).

¹³⁸ *Indeks*, 1—2/1932, 5.

cijene na malo. Seljaci su tako industrijsku i kolonijalnu robu kupovali uglavnom u najbližoj trgovini i po cijenama koje su se tu oblikovale. Te su cijene bile znatno više od cijena industrijske robe na veliko, a i od cijena istih proizvoda u maloprodaji u onim sredinama gdje je konkurencija bila veća odnosno gdje su ti proizvodi prolazili kroz manji krug posrednika. Na drugoj strani, većina seljaka — bilo da su bili daleko od gradskih tržišta, bilo da nisu imali mogućnosti da sami dolaze na gradsko tržište — prodavala je svoju robu po cijenama na veliko, u stvari po cijenama koje su bile nametnute na njihovom lokalnom tržištu.

Nezadovoljstvo seljaka izazivale su i razlike između prodajnih i kupovnih cijena poljoprivrednih proizvoda. Cijene koje su seljaci ostvarivali prodajom poljoprivrednih proizvoda bile su prilično niže od cijena po kojima su se proizvodi poljoprivrednog porijekla prodavali na gradskim tržištima. Razlika je bila posebice značajna kod cijena mesa i vina. Seljaci su npr. pri prodaji svinja dobivali 7 dinara po kilogramu, a u gradu je kilogram koštao 16 do 20 dinara. Slično je bilo i s vinom koje su npr. od seljaka otkupljivali po cijeni od 3 do 4 dinara, a u prodaji mu je cijena bila 12 do 15 dinara po litri.¹³⁹ Razlike u cijenama na malo i veliko, kao i razlike između prodajnih i kupovnih cijena poljoprivrednih proizvoda jedno su od stalnih obilježja trgovine između grada i sela. Međutim, u vrijeme privredne krize, dakle u doba kada su drastično smanjene cijene poljoprivrednih proizvoda i kada pad cijena industrijskih proizvoda nije pratio to smanjenje, čitava pojava bila je još jedan element više u otvaranju agrarno-industrijskih škara cijena na štetu seljaštva.

4. Opadanje potrošnje

Smanjenje prihoda od poljoprivrede, ograničavanje mogućnosti ostvarivanja dopunskih prihoda, realno povećanje poreznih tereta i, posebno, veliko otvaranje agrarno-industrijskih škara cijena na štetu seljaka rezultiralo je znatnim smanjenjem kupovne moći seljaštva i, prema tome, smanjenjem potrošnje svih onih artikala koje su kupovali. Ostvarujući male, ponajčešće nikakve prihode, sitna i mala seljačka gospodarstva u vrijeme krize sve su se više zatvarala u sebe i, na neki način, jačali su elementi autarhije i naturalne privrede. »Seljak agrarac kao pokretač unutarne trgovine potpuno je osiromašio i prestao je biti barem u većem delu potrošač industrijske robe. Njegova kupovna snaga tako je smanjena da jedva pokriva najnužnije izdatke za goli život, što mu naravno onemogućuje da bilo što na svom gospodarstvu obnavlja ili nadoknađuje odnosno nabavlja industrijske proizvode potrebne u kućanstvu i gospodarstvu.«¹⁴⁰

Opadanje potrošnje seljaštva, uz već opisano smanjenje kupnje umjetnih gnojiva i poljoprivrednih alata, pogodilo je i osnovne artikle životnog i kulturnog standarda seljaštva. To pokazuje i kretanje monopolskih prihoda. Sma-

¹³⁹ Usp. *Narodno kolo*, 31. III 1931.

¹⁴⁰ *AIHRPH*, P—P, kut. 32. Dvomjesečni izvještaj o političkoj situaciji i događajima u kotaru Otočac od 3. I 1932.

njenje monopolskih prihoda može se uzeti kao pokazatelj manje potrošnje, jer su državnim monopolom bili obuhvaćeni neki osnovni artikli koji su bili neophodni seljacima i neki koje su gotovo isključivo trošili seljaci. Smanjenje prihoda prvenstveno je bilo posljedica smanjenja kupnje, jer su cijene proizvoda pod monopolom kroz čitavo razdoblje privredne krize bile vrlo stabilne.¹⁴¹ Tendencije kretanja odnosno sume ukupnog prihoda kao i prihoda u pojedinim kategorijama proizvoda prezentirane su na tablici 21.¹⁴²

Godina	Ukupni prihod	Prihod od		
		sol	petroleja	cigaret-papira
milijuni dinara				
1929.	2 257	320	151	154
1930.	2 553	319	142	124
1931.	2 358	316	127	85
1932.	2 059	312	128	57
1933.	2 033	325	114	62
1934.	2 028	337	121	58
1935.	2 037	339	114	61

Tablica 21. Monopolski prihodi u Jugoslaviji

Od tri navedene skupine proizvoda prihod od soli imao je najmanje oscilacije. To je i razumljivo s obzirom na nužnost tog artikla u gospodarstvu i domaćinstvu i širinu njegove upotrebe. Petrolej i cigaret-papir donijeli su u razdoblju krize znatno manje prihoda, što znači da se njihova potrošnja prilično smanjila. Budući da je seljacima petrolej služio uglavnom za osvjetljavanje, pa je bio u stvari neophodan, pad njegove potrošnje značio je i narušavanje najelementarnijeg nivoa života. To je značilo da su mnogi seljaci u tom razdoblju navečer sjedili u tami.¹⁴³ Prihodi od prodaje cigaret-papira jače su sniženi nego od petroleja. To je, dakako, i razumljivo, jer pušenje nije osnovna potreba pa su se seljaci, a i ostali, najprije lišavali takvih izdataka. Nešto od ostvarenog smanjenja treba pripisati i preorijentaciji pušača na gotove cigarete.¹⁴⁴ Naravno, u takvim prilikama sužavanja sveukupne potrošnje kupnja npr. knjiga, pa i onih o poljoprivredi nije uopće dolazila u obzir.

¹⁴¹ Tako je npr. cijena 1 kg soli u maloprodaji bila u čitavom razdoblju od 1929. do 1933. god. 2,5 dinara, a zatim je povišena na 3,5 dinara. Veoma stabilne su bile i cijene petroleja, cigareta i ostalih proizvoda. Litra petroleja u maloprodaji je tako varirala od 6,25 dinara do 6,75. (*Indeks*, 2/1929 — 2/1936).

¹⁴² Statistički godišnjak 1937, n. dj., 403.

¹⁴³ U tromjesečnom izvještaju o političkoj situaciji i događajima kotara Vinokovci od 4. X 1932. stoji: »Prilike su takove na selu da seljaci dobri posjednici nemaju novaca ni toliko da si nabave petroleum, već sede na večer u tami.« (*AIHRPH*, P—P, kut. 41).

¹⁴⁴ U god. 1932. potrošnja cigareta se povećala prema 1929. za 24%. Istodobno potrošnja cigaret-papira bila je manja za 62,5%. (Usp. Statistički godišnjak, 1936, n. dj., 522).

Seljak, kaže se u jednom izvještaju iz kotara Vinkovci »ne može žrtvovati niti dinara za dnevne potrebe, dok za knjigu, koju i onako teško prima, neće žrtvovati ništa«. ¹⁴⁵ U doba krize nastale su tako prilike obilježene zastojem u trgovini, neuspjelim sajmovima i drugačijim ponašanjem seljaka. Jer npr. za razliku od vremena »nekadanje dobre konjunktura, dok se blago po inostranim trgovcima na veliko kupovalo« i dok je »seljak osim za najnužnije nabavke znao trošiti ostajući po gostionicama, danas upravo bježi sa sajma, te je oko 12 sati sajam posvema prazan«. ¹⁴⁶

V. SELJAČKI DUGOVI

1. Seljačka prezaduženost

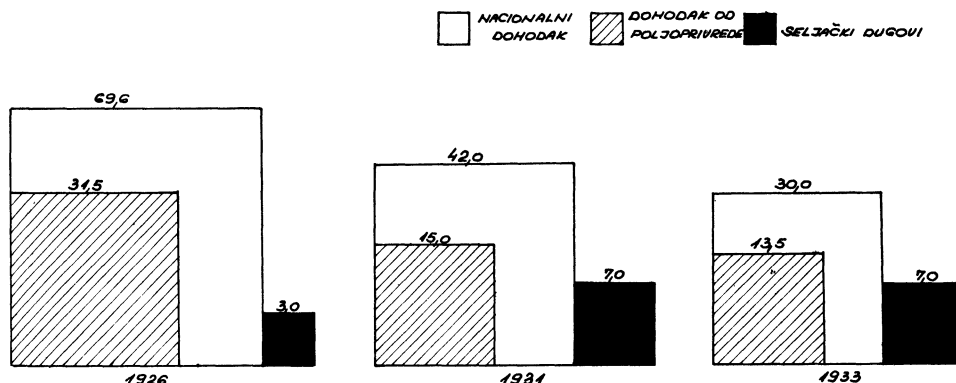
U vrijeme privredne krize, dakle u razdoblju od 1929. god. do 1935/36. god. jedno od najvažnijih pitanja u životu seljaštva bili su dugovi. Seljačka zaduženost i svi elementi koji su je pratili, visoka kamata, nemogućnost otplate glavnica, gubljenje posjeda, postojali su i prije izbijanja privredne krize. Međutim, kriza je zaoštrila problem seljačkih dugova. Padom cijena poljoprivrednih proizvoda, otvaranjem škara cijena na štetu poljoprivrednika, smanjenjem seljačkih prihoda dugovi su dobili nova obilježja. Naime, prije učinjeni seljački dugovi, iako se prihodi smanjuju, ostaju nominalno isti. Seljaci su bili obavezni da, usprkos smanjenju prihoda, plaćaju iste kamate i otplaćuju istu glavicu. Osim toga, zbog nejednakog smanjenja seljačkih novčanih prihoda i obaveza seljaci su imali sve veće potrebe za dodatnim novčanim sredstvima, za novim zaduženjima.

Prava težina seljačkih dugova uočljiva je već pri poredbenom promatranju kretanja seljačkih dugova i nacionalnog dohotka odnosno dohotka od poljoprivredne proizvodnje. Ti su odnosi za cjelinu Jugoslavije iskazani na grafikonu 7. ¹⁴⁷ God. 1926. seljačka je zaduženost iznosila 4,55% ukupnog nacionalnog dohotka, odnosno 9,52% poljoprivrednog dohotka. God. 1931. seljački su dugovi činili već 16,65% vrijednosti nacionalnog dohotka, a 46,48% poljoprivrednog dohotka. U godini 1933, pod pretpostavkom da su dugovi ostali isti, seljačka je zaduženost imala vrijednost od čak 18,62% nacionalnog dohotka i 52,02% poljoprivrednog dohotka. Seljački dugovi su dakle postajali sve teže i teže opterećenje za seljake. Seljaci najvećim dijelom nisu, u prilikama kakve su vladale, mogli otplaćivati dugove. Na taj se način u vrijeme privredne krize problem *zaduženja seljaka* pretvorio u problem seljačke *prezaduženosti*.

¹⁴⁵ AH, PO, kut. 115.

¹⁴⁶ AIHRPH, P—P, kut. 32. Izvještaj o stanju javne uprave kotara Novska od 3. IX 1931.

¹⁴⁷ Prema: B. Tadić, Kako je privredna kriza transformirala naš nacionalni prihod, *Ujedinjeni sindikati*, 1—2/1935, 17. Usp. i B. Stojsavljević, n. dj., 92. M. Goranović, n. dj., 141. (Pri usporedbi uzeo sam kao dohodak od poljoprivrede samo prihode ostvarene u stočarstvu i zemljoradnji. Izuzeto je ribarstvo i dio kućne radinosti.)

Grafikon 7.

Odnos seljačkih dugova i nacionalnog dohotka te dohotka od poljoprivrede (milijarde dinara) u Jugoslaviji

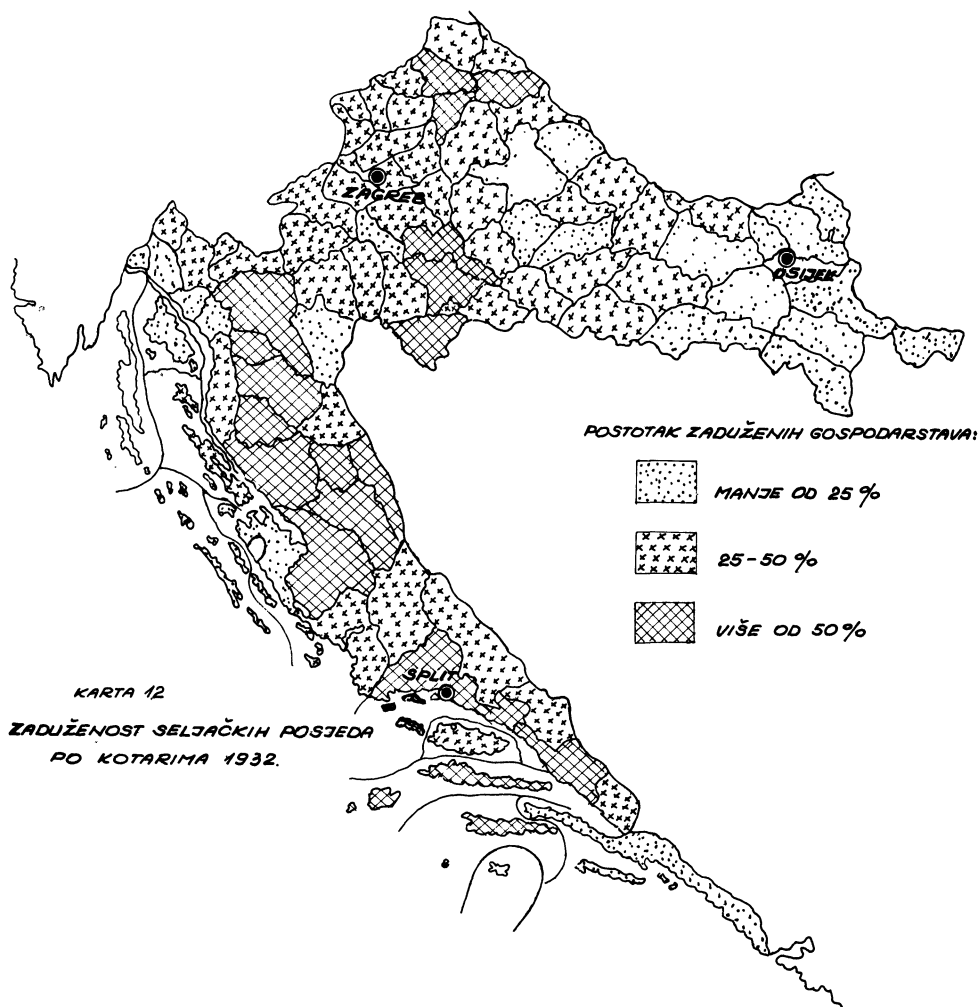
2. Regionalni raspored, veličina i vrste dugova

Na području Hrvatske, kako je u ovoj radnji određeno, bilo je 1932. god. 206 835 zaduženih seljačkih gospodarstava, odnosno 38,93% svih seljačkih gospodarstava.¹⁴⁸ Dakako, broj zaduženih seljačkih gospodarstava nije bio ravnomjerno raspoređen. U Dalmaciji je bilo 40,44% zaduženih seljačkih gospodarstava, u Slavoniji 27,70%, a u ostalom dijelu Hrvatske 37,98% zaduženih seljačkih gospodarstava.¹⁴⁹ Karta 12. pokazuje udio zaduženih gospodarstava u ukupnom broju gospodarstava po kotarima. (Usp. i Prilog III.)

Kotari s manjim brojem zaduženih gospodarstava nalazili su se uglavnom u Hrvatskom primorju te Slavoniji, posebice istočnoj Slavoniji. Seljaci na gospodarstvima u Hrvatskom primorju bili su uz rad u poljoprivredi prilično vezani za još neke druge gospodarske djelatnosti — pomorstvo, ribarstvo, turizam i uopće djelatnosti koje su im donosile dopunske zarade, pa vjerojatno zbog toga nisu u vrijeme izbijanja privredne krize bili pretjerano zaduženi. Seljaci u Slavoniji, naročito istočnoj, dijelom su živjeli na većim gospodarstvima i u uvjetima manje agrarne prenapučenosti pa su, čini se, mogli na većem broju gospodarstava ostvarivati potrebne im novčane prihode. Dakako, na manju zaduženost utjecala je zacijelo i konjunktura poljoprivrednih proizvoda koja je postojala do 1929. god. i koja je, s obzirom na mogućnosti prodaje tržišnih viškova, pogodovala posebno Slavoniji, koja je takvih viškova mogla imati. Inače, u Hrvatskoj su 1932. god. prevladavali kotari s 25 do 50% zaduženih posjeda i nalazili su se uglavnom u svim dijelovima Hrvatske. Kotari s najvećim udjelom zaduženih posjeda nalazili su se u srednjoj Dalmaciji, Lici te, djelomično, u Hrvatskom zagorju i Baniji, dakle

¹⁴⁸ Izračunato prema M. Komadinić, Problem seljačkih dugova, Beograd 1934, tablice.

¹⁴⁹ Isto.

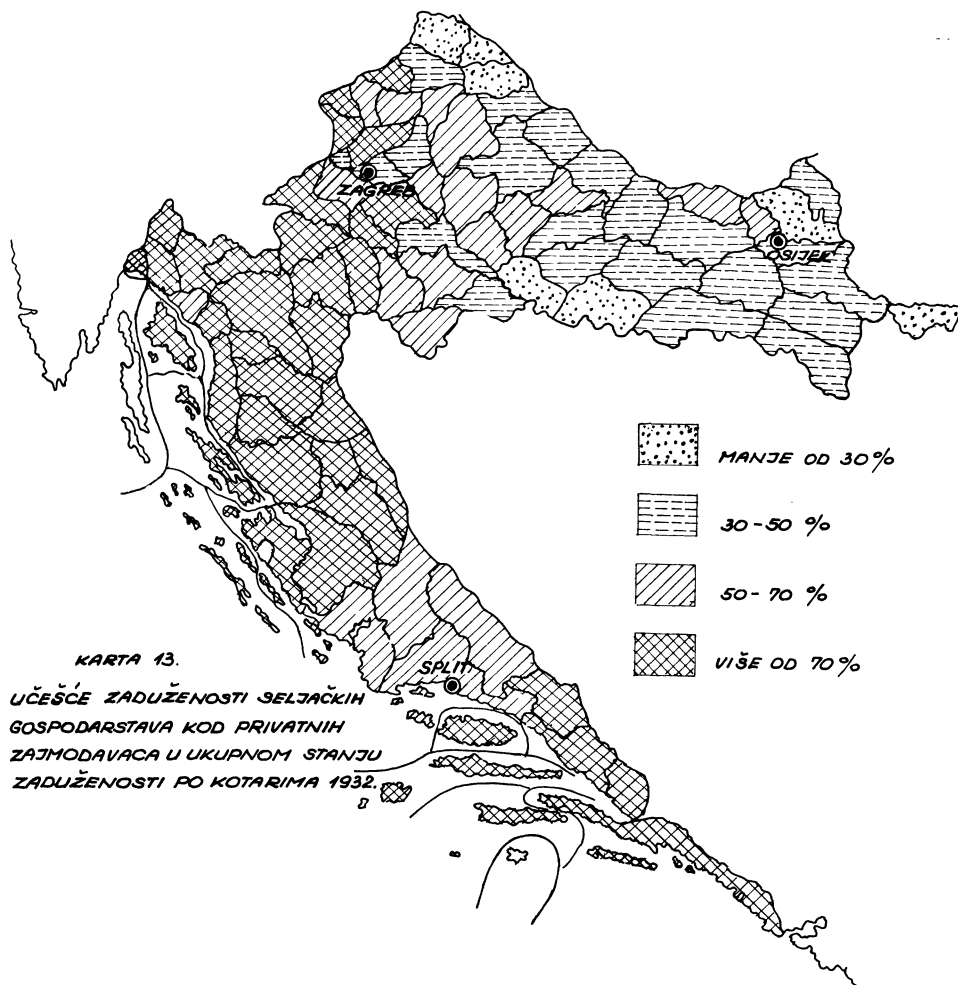
uglavnom na onim područjima gdje je i prevladavao sitni i mali seljački posjed i gdje je postojala razmjerno velika agrarna napućenost.

Seljački dugovi u Savaškoj banovini iznosili su ukupno 1 185 110 824 dinara, a u Primorskoj banovini 839 014 707 dinara.¹⁵⁰ Na jedno je zaduženo gospodarstvo u Dalmaciji prosječno dolazilo 17 241 dinara duga, u užoj Hrvatskoj 7 614 dinara i u Slavoniji 7 666 dinara duga. Na jedan hektar obradive površine u Dalmaciji je pripadalo 12 530 dinara duga, u užoj Hrvatskoj 2 746 i u Slavoniji 1 733 dinara duga.¹⁵¹ Dugovi su prema tome znatno veću težinu imali u agrarno pasivnim nego u aktivnim krajevima.

¹⁵⁰ Isto, 59.

¹⁵¹ Isto, tablice.

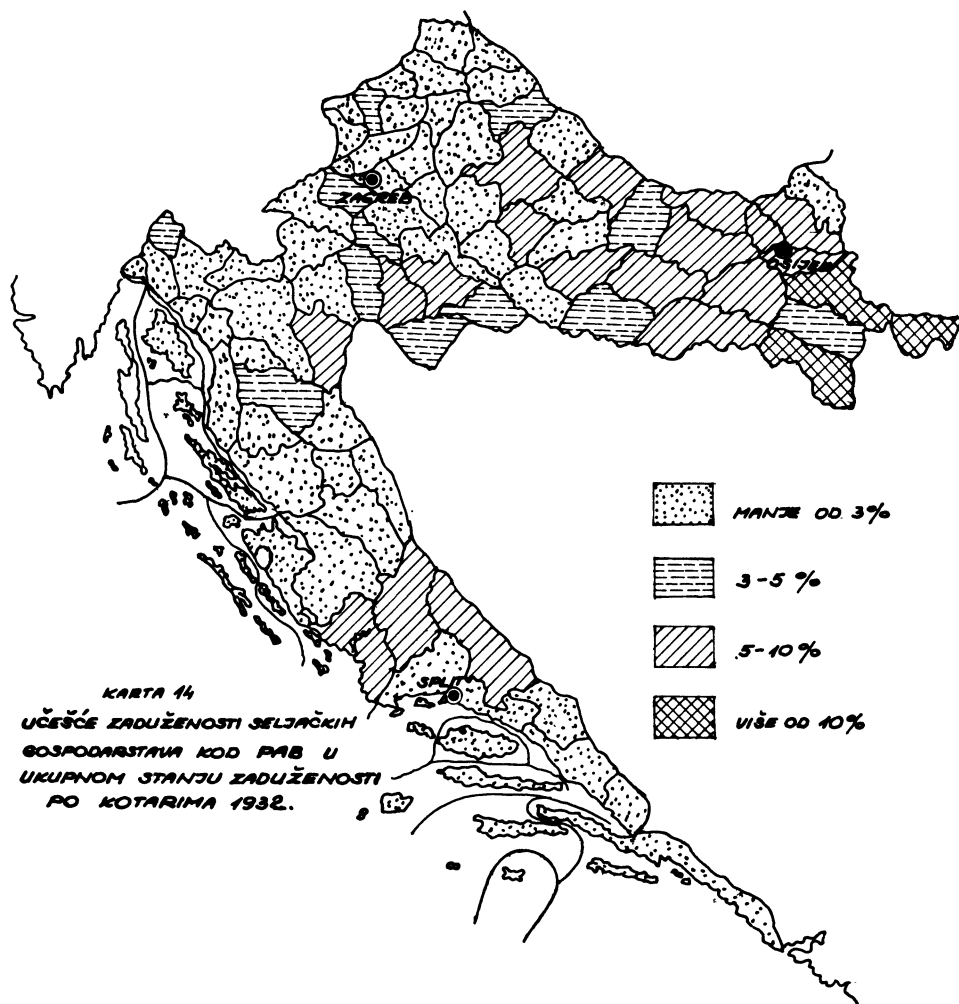
Seljake-dužnike je posebno pogađalo što su najvećim dijelom zajmove dobivali od privatnih vjerovnika, ponajčešće lihvara.¹⁵² Broj zajmova ostvare-

nih kod novčarskih ustanova nije bio posebno velik, a izrazito je malen bio kod zemljoradničkih zadruga i državnih kreditnih ustanova. (Usp. kartu 13. i 14. i Prilog III.) Karakteristično je da su najzaduženiji krajevi u Hrvatskoj imali i najviše učinjenih dugova kod privatnih zajmodavaca. (Usp. karte 12.

¹⁵² Kamata kod privatnih vjerovnika iznosila je 30—40%. Kada se uspoređi čisti katastarski prihod s godišnjim kamatama koje su se morale plaćati, vidi se kako je to bio težak teret. Tako je npr. kamata koja se u Savskoj banovini morala plaćati radi otplate duga kojim je bio zadužen 1 ha obradive površine (prosječno 2 141 dinar) iznosila 60,9% čistog katastarskog prihoda. U Primorskoj banovini ta je kamata iznosila čak 455,6% čistog katastarskog prihoda. (S. Dimitrijević, n. dj., 137—138).

i 13.) Npr. u Hrvatskom zagorju kod te je kategorije vjerovnika bilo zaduženo 50—60% dužnika, u Dalmaciji preko 60%, a u Lici čak do 90% svih dužnika. Međutim, u istočnoj Slavoniji kod privatnih zajmodavaca bilo je učinjeno tek oko 40% zaduženja.¹⁵³

¹⁵³ Inače, kod privatnih vjerovnika bilo je u Savskoj banovini učinjeno ukupno 671 755 179 dinara duga, a u Primorskoj banovini 579 954 753 dinara. Kod zemljoradničkih zadruga ukupan dug iznosio je u Savskoj banovini 98 678 889 dinara, a u Primorskoj banovini 38 620 173. Državnoj hipotekarnoj banci pripadalo je 19 435 326 dinara duga u Savskoj banovini i 45 273 254 u Primorskoj banovini. PAB je potraživala u Savskoj banovini 37 371 443 dinara duga, a u Primorskoj banovini 20 916 283. Svim ostalim novčanim zavodima dugovalo se u Savskoj banovini 357 868 987 dinara, a u Primorskoj banovini 136 250 244 dinara. (Usp. M. Komadinić, n. dj., 64). Prema tome u Primorskoj banovini otpadalo je na privatne vjerovnike

Seljački dugovi, koji su u vrijeme privredne krize postali tako težak teret, nastali su velikim dijelom u doba poslijeratne konjunktura. Naravno, razlozi njihova nastajanja nisu bili jednaki kod svih kategorija seljačkih posjeda. U agrarno aktivnim krajevima, pretežno na srednjim posjedima, gdje se proizvodilo za tržište, novac je posuđivan prvenstveno radi unapređenja proizvodnje. Te značajke mogu se pripisati uglavnom istočnoj Slavoniji. Međutim, na sitnim posjedima, u područjima koja su u pogledu proizvodnje osnovnih poljoprivrednih proizvoda bila pasivna, gdje nije bilo dovoljno hrane od žetve do žetve, gdje se dakle hrana kupovala, novac se posuđivao uglavnom radi prehrane. Tako je npr. u Dalmaciji preko 60%, u Lici 60—80%, u Hrvatskom zagorju 50—60% seljačkih gospodarstava ostajalo bez hrane prije nove žetve. Hranu su kupovali i zajmovi su imali značenje dopunskih prihoda. Dakako, postojalo je i uvjerenje da će se povećati proizvodnja, gospodarstvo i zarade.¹⁵⁴

Izbijanjem privredne krize sve je više, kod svih kategorija gospodarstava, a posebno kod sitnih i malih, rasla zaduženost u neproduktivne svrhe. Većini seljaka na dug dobiveni novac postaje sve više neophodan činilac u održanju vlastite egzistencije. Zanimljiva je npr. dužnička slika općine Perušić. Tamo je krajem 1931. god. bilo više od 80% zaduženih gospodarstava. Ukupni dug iznosio je 5 150 000 dinara, odnosno na jedno zaduženo gospodarstvo dolazilo je prosječno oko 4 565 dinara duga. Od ukupne sume duga pripadalo je oko 3 000 000 dinara mjesnim trgovcima za robu, žito i druge živežne namirnice. Dug mesarima i gostioničarima iznosio je 500 000 dinara, postolarima i opančarima 200 000 dinara. Štedionicama se dugovalo oko 450 000 dinara, a raznim mjesnim zajmodavcima još oko 1 000 000 dinara.¹⁵⁵ Pretpostavimo li da je dug učinjen kod štedionica i dijelom kod mjesnih zajmodavaca bio namijenjen produktivnim svrhama, ipak je najmanje 3/4 duga bilo učinjeno radi osnovnih životnih potreba, tj. prehrane i slično.

3. Tendencije kretanja zaduženosti u doba krize

Teško je odrediti povećanje seljačkih dugova uslijed djelovanja privredne krize. Prema nekim podacima seljački dugovi iznosili su 1927. god., dakle prije izbijanja krize, oko 3 milijarde odnosno 2,5 milijarde dinara.¹⁵⁶ God. 1932. seljački su dugovi u Jugoslaviji, nakon izvršenog popisa, utvrđeni na oko 7 milijardi dinara.¹⁵⁷ Razlika u iznosu zaduženosti između 1927. i 1932. god. je velika i ne može se pripisati samo porastu zaduženja u tom razdoblju. Razlika je dijelom nastala i iz različitosti izvora i načina prikupljanja podataka o seljačkoj zaduženosti. Međutim, seljački su se dugovi u razdoblju 1927. do

čak 71% učinjenog duga. U Savskoj banovini toj je kategoriji vjerovnika pripadalo 56% učinjenog duga. I u jednoj i u drugoj banovini to je iznad prosjeka Jugoslavije kao cjeline (oko 45%).

¹⁵⁴ N. Komadinić, n. dj., 42.

¹⁵⁵ AH, PO, kut. 124. Anketa o zemljoradničkom zaduživanju 1932. godine.

¹⁵⁶ To su rezultati anketa Ministarstva poljoprivrede odnosno Ministarstva trgovine i industrije. Usp. N. Vučo, Agrarna kriza u Jugoslaviji, n. dj., 113.

¹⁵⁷ Točno 6 879 969 058,38 dinara. Usp. M. Komadinić, n. dj. 95.

1932. god. i stvarno povećali. Privredna kriza djelovala je na prestanak otplate postojećih dugova i na stvaranje novih dugova.

Seljake je prvo pogodilo realno povećanje postojećih dugova, a ono je zatim izazivalo i nova zaduženja. »Seljak je ostao dužan istu svotu kad je vol vrijedio 3 600 dinara koju duguje i sada kada vol vrijedi 900 dinara. Pošto se prema volu cijeni i zemlja i kuća, tj. dan oranice (2 500 m. č.) cijeni se kao jedan vol, pajol kuće na tavan (dužine 6 m, širina 4 m, a visina 5 m) cijeni se kao tri vola. Prema tome se vrijednost sveg seljačkog negibivog imetka snizila na 1/4 prema vrijednosti novca koji je ostao isti. To je dovelo do toga da je seljak došao u nemogućnost da svoje dugove plati u visini u kojoj su nastali jer se njegova imućstvena snaga snizila na 1/4 prvotne vrijednosti.«¹⁵⁸ Prema tome, zbog pada cijena seljačkih proizvoda, a budući da je suma duga ostala ista, tj. bila je fiksirana, seljaci su morali prodavati sve više svojih proizvoda kako bi namirili dužničke obaveze. No, poljoprivredne proizvode nije pogodio samo pad cijena, već i otežana prodaja, pa seljaci nisu nikako mogli ostvariti potrebna novčana sredstva. Oni su bili prisiljeni produžavati dugove, odnosno nanovo se zaduživati. Što je to značilo i kako se to ostvarivalo vidi se npr. iz slijedećeg opisa: »Na našim selima bilo je trgovaca, koji su davali ljudima na kredit kukuruz, brašno i druge živežne namirnice. Sad, ako je 100 kg kukuruza srpnja 1929. godine stajalo 200 dinara, trgovac si je zaračunao za 5—6 mjeseci, tj. do nove godine 300 din, odnosno 100 din više. Koji dužnik nije platio do nove godine, plaćao je dalje 20% kamate i opet kamate na kamate. Znam dosta ljudi, koji nisu još do danas mogli platiti tih 100 kg kukuruza, kupljenih na kredit godine 1929. Njihova dugovina iznosi s kamatima i kamatima na kamate preko 670 din! A za tu svotu mogao bi danas kupiti trgovac vjerovnik preko 890 kg kukuruza, jer prva vrsta najboljeg sušenog kukuruza stoji danas 100 kg 75 din!«¹⁵⁹

Seljaci su zatim, zbog djelovanja krize, tj. poremećaja koje je izazvala, bili lišeni dopunskih izvora novčanih prihoda. To je bilo naročito nepovoljno za pasivne krajeve. U tim su se krajevima seljaci zaduživali, a zatim bi zaradom koju su stjecali radom izvan poljoprivrede otplaćivali dug. Tako je npr. bilo na području Čabra. »Zemljoposjednici su se zaduživali najviše u dućanu za jestvine, a takav je običaj uveden ovdje pred 20 godina time, što su se u proljeće posjednici zadužili, a na jesen otputovali su na šumsku zaradu u područje Savske banovine, te su radili do 1. maja druge godine i zaradili toliko, da su otplatili dug i još im je ostalo za daljnje kućne potrebe. Pred 2 godine sve do danas, šumska zarada je otpala i nema je, pa se već po uvedenom običaju posjednici zadužuju, nu dolaze vremena te im trgovci neće dati, a niti neće moći dati kredit, pošto se ne otplaćuje.«¹⁶⁰ Prema tome, ovdje je usko bila povezana zarada izvan poljoprivrede, zaduženje i životni standard. Kriza je unijela promjene u čitav taj sustav, tj. kada su nestale mogućnosti zarade u šumskim radovima, iako je potreba za kreditom veća, nestaje i kredita, jer je baš šumska zarada bila podloga za dobivanje kredita. Najsiromašnijim seljacima tako je bila ugrožena egzistencija. Slične su prilike

¹⁵⁸ HAZ, OMK, fasc. 48, podomot 1. Pismo K. Perkovića, Biograd 23. I 1935.

¹⁵⁹ *Narodno kolo*, 24. I 1935.

¹⁶⁰ AH, PO, kut. 124. Anketa o zemljoradničkom zaduživanju 1932. godine.

bile i u drugim dijelovima Gorskog kotara, a prestanak ostvarivanja dopunskih zarada utjecao je i na kretanje seljačke zaduženosti i u području Like i Hrvatskog primorja.¹⁶¹

Privredna kriza je dakle, padom cijena poljoprivrednih proizvoda, smanjenjem prihoda od poljoprivrede, prestankom mogućnosti zarađivanja izvan poljoprivrede, utjecala na nemogućnost otplaćivanja učinjenih dugova i stalnu potrebu za novim zaduženjima. Povećanje težine zaduženja uslijed pada cijena i smanjenja prihoda od poljoprivrede značajno je posebno za poljoprivredno aktivne krajeve, tj. uopće ona gospodarstva koja su temeljila svoju organizaciju na proizvodnji žitarica odnosno uzgoju stoke. U pasivnim krajevima Hrvatske kao i uopće na gospodarstvima koja su za održanje trebala dodatna sredstva na povećanje zaduženosti i stvaranje novih dugova ponajviše je utjecalo nestajanje dopunskih prihoda, tj. prihoda od rada izvan poljoprivrede. Uglavnom, sitni i mali »seljak se našao u situaciji da ne može platiti nikome ništa«, više nije mogao »da dobije od nikoga ništa na veresiju«, te se na selu u takvim prilikama trošilo sve, pa i posljednje zalihe. Seljak »doderava sve — strojeve, alat, ruho«.¹⁶²

4. Neke mjere ekonomske politike države o zaduženosti

Seljački su se dugovi značajno odrazili na novčarske i kreditne poslove i, uopće, na čitavu privrednu situaciju u Jugoslaviji. Osim toga, to je bila problematika u okvirima koje su se veoma jasno očitovale sve socijalne proturječnosti. Zato u vrijeme privredne krize nijedna jugoslavenska vlada nije to pitanje mogla zaobilaziti. Egzekutivna naplata seljačkih dugova značila bi proletarizaciju velike mase seljaka. U uvjetima zaoštrenih društvenih odnosa, posebice u doba krize, to se nije moglo ostvariti bez opasnosti za postojeći društveni sistem. Stoga se moralo pristupiti razrješavanju seljačkih dugova na drugačijoj osnovi.

a) Privilegovana agrarna banka (PAB) i njezino djelovanje u Hrvatskoj

Privilegovana agrarna banka osnovana je u travnju 1929. god., dakle prije izbivanja opće privredne krize, ali u vrijeme kada su u poljoprivredi već bili uočljivi znaci teškoća. Bila je to poludržavna ustanova akcionarskog tipa, sa

¹⁶¹ Tako su iz kotarskog načelstva u Delnicama pisali da je uzrok zaduženja taj »što se narod nadao da će uvijek biti konsekventne zarade kao prošlih godina«. Iz kotarskog načelstva u Ogulinu su izvještavali da se dugovi nisu otplaćivali, već da su se pravili novi, i da nema nade da će se ti dugovi moći otplatiti »jer su cijene proizvodima još uvijek vrlo niske, a drugih vrela prihoda, kao rada u šumi, u tvornicama i kiriji sigurno neće biti u dogledno vrijeme«. U izvještaju kotarskog načelstva u Kolenici piše: »Područni zemljoradnici nijesu u stanju da svoje životne potrebe podmiruju iz vlastitog gospodarstva, već se manjak pokriva iz zarade u ovo i inozemstvu. Kako je sada mogućnost zarada silno reducirana to i zaduženje seljaka počelo je rasti.« U izvještaju kotarskog načelstva u Novom piše: »Stanje zaduživanja popraviti će se samo omogućavanjem narodu, da može zaraditi, jer i prije je bilo zaduživanja uglavnom za životne potrebe, pa kad je bilo zarade to se zaduživanje smirilo.« (Isto)

¹⁶² Isto.

zadatkom da seljacima osigura jeftin kredit. »Okolnosti koje su diktovalе osnivanje Privilegovane agrarne banke su poznate: stvoriti uz učešće i kontrolu Države moćan novčani zavod koji će omogućiti zemljoradniku da se oslobodi svojih dotadanih obaveza, zaključenih pod teškim uslovima i koji će potom omogućiti, naročito malom zemljoradniku, trajno dobijanje potrebnih kredita uz povoljne uslove.«¹⁶³ PAB je odobravala hipotekarne i zadružne zajmove. Hipotekarni zajmovi dodjeljivali su se na duži rok, a s namjenom da pomognu seljacima da se oslobode drugih dugova odnosno u cilju investiranja, tj. širih preorijentacija i unapređivanja seljačkih gospodarstava. Zadružni zajmovi odobravani su preko kreditnih zadruga učlanjenim seljacima. To su bili uglavnom kratkoročni krediti koji su trebali pomoći seljacima u podmirivanju svakodnevnih potreba, naročito u vremenu očekivanja nove žetve.¹⁶⁴

Međutim, kreditna politika PAB, kako se u vrijeme krize provodila, nije mnogo koristila većini seljaka. Doduše, od osnivanja pa do uključivo 1936. god. PAB je podijelila oko 1 355 193 000 dinara zajmova. No, sa zaoštavanjem krize, dakle s razvojem prilika u kojima je velikom dijelu seljaka kredit kao dodatni novčani izvor bio sve nužniji, smanjivali su se krediti odobreni od PAB. Na tablicama 22. i 23. vidi se tendencija smanjenja broja odobrenih hipotekarnih i zadružnih zajmova kao i novčanih iznosa koji su se odobravali uopće kod PAB, a na tablici 24. prikazano je to za hipotekarne zajmove dodjeljivane posjedima u Savskoj i Primorskoj banovini.¹⁶⁵

Godina	Broj zajmova	Broj povišica već odobrenim zajmovima	Ukupan iznos — 1000 dinara
1929/30.	13 922	474	449 713
1931.	8 323	230	181 921
1932.	1 661	10	13 628
1933.	196	—	1 848
1934.	24	1	827
1936.	43	—	951
1935.	47	—	1 435

Tablica 22. Hipotekarni zajmovi PAB u Jugoslaviji

Osim toga, s produblivanjem krize smanjivala se i vrijednost imanja koja su seljaci mogli zalagati, odnosno na temelju kojih su mogli dobiti kredit, hipotekarni neposredno kod banke, a zadružne preko odgovarajućih zadružnih ustanova. Smanjenje vrijednosti imanja izazvalo je smanjenje iznosa zajma. Tako je prosječna vrijednost imanja pod hipotekom kod PAB bila 1930. god. 15 500 dinara, 1931. 13 250, 1932. 11 200 i 1933. god. 9 300 dinara. Istodobno hipotekarni kredit po jednom hektaru obradive površine iznosio je u istim

¹⁶³ *Privilegovana agrarna banka*, (dalje PAB), Poslovni izvještaj za 1936. godinu, 13.

¹⁶⁴ Isto.

¹⁶⁵ Prema: PAB, Poslovni izvještaj za 1931. do 1936. godinu.

Godina	Broj	Ukupan iznos — 1000 dinara
1930/31.	89 621	285 151
1932.	14 444	28 666
1933.	365	1 555
1934.	32	31
1935.	196	651
1936.	6 275	13 754

Tablica 23. Zadrudni zajmovi PAB u Jugoslaviji

Godina	Savska banovina		Primorska banovina	
	Broj zajmova	Iznos — 1000 dinara	Broj zajmova	Iznos — 1000 dinara
1930.	733	21 100	916	16 657
1931.	716	11 253	316	3 787
1932.	84	935	30	316
1933.	40	290	14	102
1934.	1	9	—	—
1935.	1	65	1	4
1936.	5	650	—	—

Tablica 24. Hipotekarni zajmovi PAB u Savskoj i Primorskoj banovini

godinama 3 420, 2 600, 1 870 i 1 186 dinara.¹⁶⁶ Dakle, smanjivala se u vrijeme krize vrijednost imanja i hipotekarnih kredita ukoliko su uopće odobravani. Međutim, vrijednost hipotekarnih zajmova smanjivala se više od vrijednosti imanja pod hipotekom. Tako su god. 1930. hipotekarni zajmovi imali vrijednost od 22,08% vrijednosti založenih imanja, 1931. 19,60%, 1932. 16,71% i 1933, dakle u vrijeme kada je privredna kriza dosegla vrhunac, svega 12,76% vrijednost založenih imanja.¹⁶⁷ Očito je da su hipotekarni zajmovi PAB u vrijeme krize, kako po broju tako i po ukupnim iznosima, bili mala pomoć za većinu seljaka.

Kreditna politika PAB posebno je malo koristi donijela sitnim i malim posjednicima. Čitav sustav raspodjele zajmova kod PAB bio je tako usmjeren da su prednost u dodjeljivanju zajmova imali srednji i veći posjedi. Na tablici 25. prikazan je udio pojedinih kategorija posjeda u broju i vrijednosti raspodijeljenih hipotekarnih zajmova u razdoblju 1930. do 1934. god.¹⁶⁸

U cjelini, veoma je nepovoljan odnos između ukupnog broja posjeda, pa i samo broja zaduženih posjeda, i onih koji su dobili hipotekarne zajmove. Uglavnom nije postojao razmjer između ukupnog broja posjeda u pojedinim

¹⁶⁶ B. Marković, Četvorogodišnji period poslovanja Privilegovane agrarne banke, Beograd 1934, 14.

¹⁶⁷ Isto.

¹⁶⁸ PAB — Poslovni izvještaj za 1934. godinu, 70.

Veličina posjeda ha	Broj posjeda koji su dobili zajam	Udio (%) u ukupnom broju zajmova	Vrijednost zajmova — 1000 d	Udio (%) u ukupnoj vrijednosti zajmova
0— 2	2 500	12,33	15 210	2,91
2— 5	6 696	33,06	80 148	15,36
5—20	9 554	47,17	251 224	48,15
više od 20	1 506	7,44	175 228	33,38

Tablica 25. Raspodjela hipotekarnih zajmova PAB 1930—1934. god. po pojedinim kategorijama posjeda u Jugoslaviji

kategorijama i odobrenih hipotekarnih zajmova te, naročito, vrijednosti tih zajmova. Tako su od ukupnog broja hipotekarnih zajmova sitni posjedi dobili 12,33%, a u ukupnom broju gospodarstava Jugoslavije sudjelovali su s 33,8%. Kod malih posjeda udio gospodarstava koja su dobila zajmove i udio u ukupnom broju gospodarstava uglavnom je bio podjednak, tj. 33,06% i 34%. Srednjim seljačkim posjedima pripadalo je 47,17% hipotekarnih zajmova, a njihov udio u ukupnom broju posjeda bio je 29,3%. Svi posjedi veći od 20 ha činili su 2,9% posjeda u Jugoslaviji, a ta je kategorija ostvarila 7,44% hipotekarnih zajmova kod PAB.¹⁶⁹ U ukupnoj vrijednosti raspoređenih zajmova te neskladnosti bile su još izrazitije. Sitni i mali posjedi dobili su samo 18,27% vrijednosti raspoređenih zajmova, dok su u ukupnom broju zajmova sudjelovali s 45,39%. Posjedima od 5 do 20 ha pripalo je 48,15% vrijednosti zajmova u odnosu na 47,17% u ukupnom broju zajmova. Veći posjedi, tj. oni s više od 20 ha, iako su u ukupnom broju raspoređenih zajmova sudjelovali samo sa 7,44%, dobili su 33,38% vrijednosti zajmova. Očito je da sitna i mala gospodarstva, kad su uopće i dobila hipotekarni zajam PAB, nisu se njime mnogo okoristila jer to i nisu bili značajniji novčani iznosi. Uostalom drugačije i nije moglo biti ako se rješenje kreditiranja seljaštva postavilo strogo na hipotekarne principe.

Karakteristika kreditne politike PAB bila je i teritorijalna usmjerenost. Raspodjelu hipotekarnih kredita PAB u Jugoslaviji prema banovinama za razdoblje od 1930. do 1936. god. pokazuje tablica 26.¹⁷⁰

U Hrvatskoj, kako je već napomenuto, zaduženost kod PAB nije bila velika, a zajmovi koji su dobiveni nisu naravno bili jednakomjerno raspoređeni. (Usp. kartu 14. i Prilog III.) Nešto veću zaduženost kod PAB imala su gospodarstva u kotarima Darda, Donji Miholjac, Đakovo, Garešnica, Glina, Ilok, Knin, Našice, Osijek, Petrinja, Slavonska Požega, Slunj, Valpovo, Virovitica, Vukovar i Županja. Sve su to kotari, osim Knina, u kojima su u strukturi posjeda više ili veoma blizu 1/3 činili srednji posjedi. Vjerojatno se može pretpostaviti da je i tu kreditna aktivnost PAB bila orijentirana baš na veća

¹⁶⁹ Postotak udjela pojedinih kategorija gospodarstva u ukupnom broju gospodarstava izračunao sam prema broju gospodarstava utvrđenom popisom 1931. Usp. Statistički godišnjak 1937, n. dj., 98.

¹⁷⁰ PAB — Poslovni izvještaj za 1936. godinu, 94—95.

Banovina	Udio (%) u ukupnom broju	Udio (%) u ukupnoj vrijednosti
Drinska	25,37	20,35
Dravska	0,02	0,02
Dunavska	42,53	57,46
Moravska	3,44	2,63
Primorska	6,23	3,95
Savska	7,70	6,45
Vardarska	0,82	0,96
Vrbaska	8,38	4,76
Zetska	5,51	3,42

Tablica 26. Raspodjela hipotekarnih zajmova PAB 1930—1936. prema banovinama

seljačka gospodarstva. Dakako, to ipak ne znači da na teritorijalnu usmjerenost kreditne aktivnosti PAB uopće, a zatim u Hrvatskoj nisu mogli utjecati i neki drugi razlozi, npr. politički, nacionalni i drugo što bi trebalo još posebno analizirati.

U cjelini, poslovanje PAB u vrijeme privredne krize nije unijelo neko bitno poboljšanje u kreditne odnose i prilike na selu u Hrvatskoj. Posebno je malo značenje imalo za seljake na sitnim i malim posjedima.

b) Zakoni i uredbe o dugovima

Budući da su seljački dugovi u vrijeme privredne krize postajali sve akutniji problem, tj. negativno su djelovali na ekonomske i političke prilike u Jugoslaviji, trebalo je pronaći neko rješenje koje bi pokazivalo brigu vladajućih struktura za seljake, ali istodobno ne bi diralo u postojeće odnose u društvu. Naime u vladajućim krugovima u Jugoslaviji »početkom 1932. godine jasno se videlo, da bi egzekutivna naplata dugova od zemljoradnika neminovno dovela hiljade gazdinstava do propasti, njihove vlasnike — do prosjačkog štapa. U doba opšte besposlice nije bilo oportuno dopustiti, da se redovi nezaposlenih radnika popune još i hiljadama proletarizovanih seljaka.«¹⁷¹ Izlaz se našao — Zakonom o zaštiti zemljoradnika od 19. travnja 1932. god. — u uvođenju moratorija na zemljoradničke dugove. Međutim, zakon je uveo samo privremeno stanje, a nije ništa riješio, posebno nije olakšao seljacima postojeća zaduženja. »Poljoprivrednici su postali apatični prema svemu. Najveća nada i pouzdanje Zakon o zaštiti zemljoradnika temeljito ih je razočarao, jer je najviše dug načinjen na menicu, koju ovdašnji bankari nemilosrdno protestiraju i nagomilaju dužniku vrlo velike troškove, a za te dugove nemaju zaštitu. Otplata duga je nemoguća, kamatna stopa 30—40%! Poljoprivrednici željno očekuju novi zakon o razduženju, koji će im omogućiti pravednu i mo-

¹⁷¹ Bilten PAB, 15—16/1935.

guću otplatu učinjenih dugova«, piše u izvještaju iz kotara Ludbreg.¹⁷² Slične su prilike bile i u ostalim dijelovima Hrvatske.

Zakon od 19. travnja 1932. god. imao je ograničeno vremensko djelovanje, tj. 6 mjeseci. No, budući da se nisu pronalazila stalna rješenja, a niti se poboljšavao položaj seljaštva, slijedilo je više zakona i uredbi koje su proizvele već uvedeno stanje ili nosile neke neznatne novine.¹⁷³ Napokon, razrješenje problema zaduženosti seljaka donijela je tek uredba od 25. rujna 1936. god. Ta je uredba dug zemljoradnika do 25 000 vrijednosti smanjila za 50%. Sve dužničke obaveze seljaka prema zadrugama i bankama preuzela je PAB. Seljaci su zadržali dužničke obaveze samo prema toj banci. PAB je dosadašnjim vjerovnicima, na priznatu sumu duga, izdala bonove koje je bila obavezna isplatiti u godišnjim ratama u toku 14 godina. Međutim, privatne banke i zadruge nisu izgubile 50% zaduženja, tj. onoliko koliko je otpisano seljacima. Od otpisane polovine duga polovinu, dakle 25% čitavog duga trebala im je nadoknaditi država u državnim vrijednosnim papirima. Seljaci su bili obavezni vratiti PAB smanjeni dug u toku 12 godina također u godišnjim ratama. Određeno je bilo da naplatu duga za PAB vrše porezne uprave.

Privatni vjerovnici, ukoliko nisu zbog nemogućnosti kontrole uspjeli nametnuti seljacima drugačije rješenje, gubili su polovicu duga, a drugu polovicu morali su naplaćivati sami.

Na približno jednak način određena je i likvidacija dugova većih od 25 000 dinara.¹⁷⁴

Osnovni zadatak uredbe od 25. rujna 1936, usprkos njezinim relativno radikalnim odredbama, bio je da doprinese oživljavanju kapitalističke djelatnosti u privredi Jugoslavije. U tom procesu »seljaci imaju da posluže kao proizvođači i potrošači, oni su sredstvo, a ne cilj, i oni se pomažu da bi mogli da posluže jednom drugom zadatku, a to je unapređivanje trgovine, industrije, bankarstva, formiranje kapitala, koji je sve više potreban, a ima ga malo. U težnji da se stvori domaći kapital za investicije u neseljačku proizvodnju i za zaposlenje sve većeg broja nedovoljno zaposlenih seljaka neposredni interesi očuvanja seljaštva postaju sekundarni.«¹⁷⁵

Problem seljačkih dugova dobio je, prema tome, svoje zakonsko rješenje u vrijeme kada je djelovanje privredne krize već bilo gotovo prošlo. U vrijeme zaoštrenih kriznih prilika problem seljačkih dugova, bilo kao pitanje mogućnosti dobivanja jeftinih kredita, bilo kao pitanje načina vraćanja već učinjenih dugova, stalno je bio otvoren. Dakako, to je bilo veoma nepovoljno za seljaštvo.

¹⁷² *AIHRPH*, P—P, kut. 39. Tromjesečni izvještaj o političkoj situaciji i događajima kotara Ludbreg od 30. IX 1932.

¹⁷³ O donošenju, karakteru i značenju tih zakona i uredbi piše N. Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji*, n. dj., 204—207.

¹⁷⁴ M. Mirković, *Povodom uredbe o likvidaciji zemljoradničkih dugova, Seljaci u kapitalizmu*, n. dj., 153—154. N. Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji*, n. dj., 207—208.

¹⁷⁵ M. Mirković, *Povodom uredbe o likvidaciji zemljoradničkih dugova*, n. dj., 152.

ZAKLJUČAK

Privredna kriza negativno se odrazila na gospodarski položaj seljaštva u Hrvatskoj. Većinu seljaštva neposredno su pogodile promjene koje je kriza izazvala u poljoprivredi, zatim promjene koje su se dogodile u ostalim privrednim granama i, dakako, međusobno djelovanje svih pojavnih oblika krize.

U poljoprivredi se kriza očitovala prije svega padom cijena i teškoćama u prodaji poljoprivrednih, tj. seljačkih proizvoda. Pad cijena pogodio je sve poljoprivredne proizvode, dakle i proizvode ratarstva i stočarstva. Međutim, postojale su razlike u tempu pada cijena tih dviju kategorija proizvoda. Cijene ratarskih proizvoda, prvenstveno pšenice i kukuruza, pale su naglo i već su se u toku 1930. god. spustile na najniži nivo. Cijene stočarskih proizvoda, posebno žive stoke, također su počele padati 1930. god., ali ih je najveći pad zahvatio 1931. god. Vremenska nepodudarnost u padu cijena ratarskih i stočarskih proizvoda čini se da je bila jedan od elemenata koji su utjecali na pokušaje veće orijentacije seljaštva u Hrvatskoj prema stočarstvu. No, budući da su ubrzo i stočarstvo zadesile iste neprilike kao i ratarstvo, nisu se ostvarile izrazite promjene u relacijama tih dviju grana poljoprivredne proizvodnje.

Za seljaštvo u Hrvatskoj veću je važnost imao pad cijena stočarskih nego ratarskih proizvoda, jer je većina seljaka ostvarivala novčane prihode prodajom stoke. Naime, struktura obradive površine i poljoprivrednih kultura u Hrvatskoj bila je takva da je u najvećem njezinom dijelu pogodovala stočarstvu. Tek djelomično u Slavoniji mogli su se ostvarivati tržišni viškovi ratarskih kultura od kojih je pšenica bila najvažnija. Osim toga, i struktura seljačkih gospodarstava u Hrvatskoj bila je takva da nije omogućavala veću proizvodnju ratarskih kultura za tržište. U Hrvatskoj su prevladavali sitni i mali seljački posjedi, a takve kategorije seljačkih gospodarstava ne mogu proizvoditi znatnije količine ratarskih kultura za prodaju. Povremena prodaja stoke bila je za njih uglavnom jedan od važnijih načina na koji su ostvarivali novčane prihode. Razumljivo je dakle što je u doba krize seljaštvo u većem dijelu Hrvatske bilo ipak više orijentirano na stočarstvo. To djelomično potvrđuje i porast pašnjačkih površina u Primorskoj banovini, odnosno veća usmjerenost na gajenje kukuruza u Savskoj banovini, a i kretanje broja stoke i domaće živine. Pojedine dijelove Hrvatske — Dalmaciju, Hrvatsko primorje i Hrvatsko zagorje pogodilo je i sniženje cijena vinu.

Pad cijena poljoprivrednih proizvoda bio je podjednako nepovoljan za većinu seljaka u poljoprivredno aktivnim i poljoprivredno pasivnim područjima Hrvatske. Seljacima u pasivnim krajevima smanjenje cijena poljoprivrednih proizvoda nije popravljalo položaj jer su poljoprivredne proizvode morali kupovati i plaćati ih, zbog raznih posredničkih troškova i zarada, prilično skuplje nego što su se ti proizvodi prodavali u poljoprivredno aktivnim krajevima. Posebno je to bilo karakteristično npr. u trgovini pšenicom u razdoblju tzv. žitnog režima. Valja napomenuti da poslovanje Prizada i povećanje cijena pšenice u toku 1931/32. god. uglavnom nije donijelo korist ni onim seljacima, ponajprije u istočnoj Slavoniji i Baranji, koji su imali tržišnih viškova. Prizad nije otkupljivao svu pšenicu, nije neposredno poslovao sa seljacima i nije plaćao kupljenu robu na vrijeme ni svu u gotovu novcu.

Takvo poslovanje Prizada stvaralo je mogućnosti za spekulacije i bilo je za većinu seljaštva u Hrvatskoj štetno.

Privredna kriza je nadalje nepovoljno djelovala na unapređivanje poljoprivredne proizvodnje. Na većim gospodarstvima prestala je racionalizacija proizvodnje, tj. zaustavljen je proces mehanizacije i kemizacije. Rentabilnije je bilo koristiti se jeftinom ljudskom radnom snagom. No, krizne prilike onemogućavale su i održavanje postojećih poljoprivrednih alata. Posebno teška situacija ovladala je sitnim i malim seljačkim gospodarstvima kojih se proizvodnja i inače nalazila na niskom agrotehničkom nivou. Naravno, ni selekciji u stočarstvu nije pridavana dostatna pažnja.

U vrijeme privredne krize nije se u Hrvatskoj smanjio opseg poljoprivredne proizvodnje. Seljaci su gubitke prouzrokovane niskim cijenama poljoprivrednih proizvoda nastojali djelomično nadoknaditi povećanjem količina roba koje su prodavali. To je dakako zahtijevalo i veću proizvodnju. Te se tendencije ponešto odražavaju u porastu površina zasijanih ratarskim kulturama, a zatim i u broju stoke koji se, dođuše u pojedinim godinama krize promjenjiv, nije smanjio posljednjih godina krize u odnosu na vrijeme prije njezina izbijanja. No, potreba veće prodaje poljoprivrednih proizvoda također je prisiljavala seljake da na tržište iznose i više proizvoda nego što su dopuštale njihove gospodarske mogućnosti. To je bilo posebno karakteristično za sitna i mala seljačka gospodarstva koja su tako prodavala dio ratarskih proizvoda i stoke koji im je bio neophodan, koji je bio nužan za funkcioniranje i normalno održavanje gospodarstva. Međutim, povećane količine poljoprivrednih roba na tržištu, u uvjetima ionako velike ponude, izazivale su nova sniženja cijena poljoprivrednih proizvoda. Seljaci nisu dakle na taj način mogli popraviti svoj gospodarski položaj.

Privredna kriza u Hrvatskoj imala je i nepovoljan učinak na agrarnu prenapućenost. Čini se da se u doba krize donekle povećao broj ljudi koji su živjeli na selu, odnosno od prihoda poljoprivrede. Naime, zbog djelovanja krize u nekim privrednim granama smanjio se opseg djelatnosti. Seljaci su posebno teško bili pogođeni ograničavanjem aktivnosti u onim privrednim granama koje su bile, po organizaciji i karakteru posla, u mogućnosti da se znatnim dijelom koriste nekvalificiranom radnom snagom kakva je bila seljačka. Privredna kriza u Jugoslaviji baš je takve djelatnosti ponajviše pogodila. Smanjili su se šumski radovi, tj. sječa i prijevoz drva, poslovi u pilanama, zatim građevinarski poslovi, rudarstvo, razni zemljani radovi i slično. Velik broj seljaka-radnika koji su do izbijanja krize radili stalno ili privremeno na tim poslovima ostao je bez zaposlenja i bili su prisiljeni vratiti se životu temeljenom isključivo na seljačkom gospodarstvu. Na selo su se vraćali vjerojatno jednim dijelom i oni nezaposleni radnici koji su već stalno živjeli izvan poljoprivrede. Događao se tako u stvari dvostruki proces povećanja broja ljudi koji su živjeli na selu. Na jednoj je strani prestao dotadašnji redoviti odlazak seljaka sa sela, a na drugoj se strani povećao broj ljudi koji su se vraćali na selo.

Sličan se proces događao i sa zemljoradničkom migracijom. U vrijeme privredne krize smanjivao se broj iseljenika-zemljoradnika, a povećavao se broj povratnika. Nastajale su dakle u doba privredne krize takve prilike u

kojima se na već prenapučeno selo vraćalo više ljudi nego što je odlazilo. Seljački posjed morao je pružiti gospodarsku osnovicu za život većem broju ljudi, dok se istodobno njegova gospodarska podloga umanjivala. Dakako, to se moglo ostvariti samo narušavanjem postojećeg nivoa života.

Pad cijena poljoprivrednih proizvoda i ograničavanje mogućnosti zapošljavanja izvan poljoprivrede bitno su utjecali na seljačke prihode. Velik pad cijena poljoprivrednih proizvoda uzrokovao je smanjenje vrijednosti cjelokupne poljoprivredne proizvodnje. Seljački su se prihodi od poljoprivrede u doba krize gotovo prepolovili. To je pogodilo sve seljake, naravno, one u poljoprivredno aktivnim krajevima posebno jer su im rad u poljoprivredi i prodaja poljoprivrednih proizvoda bili uglavnom jedini izvor novčanih prihoda. Ograničavanje zapošljavanja izvan poljoprivrede, kako u zemlji tako i u inozemstvu, lišilo je velik dio seljaštva dopunskih prihoda. To je najneposrednije štetilo seljačkih obiteljima na sitnim i malim gospodarstvima, koja su znatnim dijelom svoja gospodarstva, pa i čitavu egzistenciju, temeljila na zaradama izvan poljoprivrede, odnosno na novčanim pošiljkama iz inozemstva. Posebno je to bilo značajno za seljake u obalnom pojasu, tj. Dalmaciji i Hrvatskom primorju, a zatim u Lici, Gorskom kotaru i Hrvatskom zagorju.

Narušavanju gospodarske osnovice seljaštva pridonosilo je i to što se u vrijeme privredne krize, istodobno sa smanjivanjem poljoprivrednog i uopće dohotka koji su ostvarivali seljaci, nisu smanjivale i novčane obaveze seljaka. Tako su u razdoblju privredne krize realno povećani porezni tereti seljaka. Seljaci su bili prinuđeni da za podmirenje svojih poreznih obaveza, koje su se u apsolutnom iznosu doduše u nekim kategorijama djelomično smanjivale, prodaju sve više svojih proizvoda. Realno povećanje poreza bilo je, međutim, i rezultat apsolutnog povećanja nastalog naročito zato što su se u nekim slučajevima povećavali banovinski i općinski porezi.

Privredna kriza pogodovala je zatim izrazitom otvaranju agrarno-industrijskih škara cijena na štetu seljaštva. Svi proizvodi koje su seljaci prodavali bili su veoma jeftini, a roba koju su morali kupovati relativno skupa. Pri takvim odnosima većina je seljaka bila primorana da kupuje malo i da što više potrebnih stvari proizvodi na svome gospodarstvu. To je poticalo sve više rad u obitelji za obitelj. Dok su se prije izbijanja privredne krize seljaci koristili uslugama raznih obrtnika, npr. krojača, postolara, stolara itd., u doba djelovanja krize uslugu su tražili samo kada je to bilo prijeko potrebno.

Smanjenje prihoda od poljoprivrede, smanjenje i nestajanje dopunskih prihoda, realno povećanje poreznih tereta, otvaranje agrarno-industrijskih škara cijena na štetu seljaštva uveliko se dakle odrazilo na smanjenje kupovne moći i potrošnje seljaštva. Prestala je potrošnja uglavnom svih onih artikala koji su mogli pridonijeti unapređenju gospodarske osnovice seljačkih posjeda i kulturnom nivou života seljaštva, ali i proizvoda koji su činili najnužnije elemente standarda života. Kriza je dio seljaka lišavala mogućnosti da budu siti.

Smanjenje svih vrsta prihoda, povećanje obaveza i stalni nedostatak novca izazvali su u većine seljaka povećanu potrebu za kreditima. U vrijeme krize seljaci su se u pogledu dugova nalazili u dvostruko teškom položaju. Pad cijena poljoprivrednih proizvoda učinio je sve seljačke dugove relativno

većim. Seljaci su, naime, u uvjetima znatno nižeg nivoa cijena i znatno manjih prihoda, morali otplaćivati dugove koje su učinili prije izbijanja krize. Da bi i u novim prilikama namirili svoje dužničke obaveze, morali su i opet prodavati sve više svojih proizvoda. No, kako u mnogo slučajeva seljaci nisu mogli prodati svoje proizvode odnosno nisu ih prodavali toliko da bi mogli udovoljiti svim svojim obavezama i potrebama, ili ih uopće nisu dovoljno imali, velik dio seljaka veoma je teško udovoljavao dužničkim obavezama. Mnogi su seljaci, štoviše, imali stalnu potrebu za novim zaduženjima, morali su se dalje zaduživati. Prema tome, u doba krize povećala se seljačka zaduženost u realnom i apsolutnom iznosu. Seljaci su tako postali prezaduženi. To je bilo posebno značajno za seljake na sitnim i malim seljačkim gospodarstvima, agrarno prenapućenim i umnogome ovisnim o prihodima ostvarenim radom izvan poljoprivrede. Seljačka prezaduženost bila je tako ponajprije značajka Dalmacije, Like i Hrvatskog zagorja, a postojala je u određenom stupnju i u svim ostalim dijelovima Hrvatske. Posebno je negativno bilo što je većina duga bila učinjena kod privatnih zajmodavaca u kojih su uvjeti zaduživanja, prije svega kamata, bili najgori i kod kojih je postojala najmanja mogućnost kontrole dužničko-vjerovničkih odnosa. Uloga novčarskih institucija, a posebno PAB bila je u Hrvatskoj malena. Osim svega toga, za seljaštvo je bilo nepovoljno što je problem seljačkih dugova kroz čitavo vrijeme krize bio predmet razmatranja političkih faktora u Jugoslaviji, ali nijedna jugoslavenska vlada nije ga u tom razdoblju uspjela razriješiti. Takve su prilike onemogućavale seljacima, zbog stalne neizvjesnosti, normalne kreditne poslove i prisiljavale su ih da kredite ostvaruju uglavnom uz nepovoljne uvjete.

Većina se seljaštva, prema tome, u vrijeme krize nalazila u gospodarskoj stagnaciji. Seljaci, naročito na sitnim i malim posjedima, nisu bili u stanju da unapređuju proizvodnju na svojim gospodarstvima, nisu mogli čak ni održavati postignuti nivo. Bili su, štoviše, prisiljeni da radi osiguranja najosnovnijih potreba narušavaju posjed, da dio posjeda, gospodarskih zgrada ili stoke prodaju. Mnogi sitni i mali seljaci bili su prinuđeni da neprestano umanjuju standard života odnosno nadljudskim radom i sposobnošću življenja u najgorim prilikama da se održavaju na svom gospodarstvu.

Privredna je kriza tako, preko različnih elemenata, od koji su neki razmatrani u ovom radu, pogoršavala gospodarski položaj seljaštva. Pogoršanje gospodarske osnove seljačkog života značilo je narušavanje društvenog položaja seljaštva, tj. unosilo je i nove elemente u političke pozicije i uopće reagiranje seljaštva na svijet u kojemu je živjelo.

Zusammenfassung

RÜCKWIRKUNGEN DER WIRTSCHAFTSKRISE (1929—1935) AUF DIE LAGE DER BAUERNSCHAFT IN KROATIEN

Das grundlegende Ziel der vorliegenden Studie ist die Darstellung jener Veränderungen, welche die Wirtschaftskrise in der Zeitspanne von 1929 bis 1935 in der Lage der Bauernschaft in Kroatien hervorgerufen hatte. Die territorial-administrative Einteilung und die Art, wie statistische Angaben im

Königreich Jugoslawien gesammelt wurden, sind der Grund, warum das in dieser Darstellung umfasste Territorium Kroatiens nicht vollständig dem heutigen Umfang der Sozialistischen Republik Kroatien entspricht. Unsere Analyse umfasst die damalige Savska banovina (das Save-Banat), dreizehn dalmatinische Verwaltungsbezirke der Primorska banovina (d. h. des Küstenländischen Banats) sowie die Bezirke Dubrovnik, Batina, Darda, Ilok und Dvor. Istrien und die übrigen, damals unter italienischer Herrschaft befindlichen Teile Kroatiens wurden, wegen ihrer völlig verschiedenartigen politischwirtschaftlichen Lebens- und Arbeitsbedingungen in unsere Betrachtungen nicht einbezogen.

Die Wirtschaftskrise wirkte sich auf das gesamte Leben der Bauern aus, d. h. ihre Folgen machten sich in allen Bereichen bäuerlicher Aktivitäten — in Wirtschaft, Politik, Kultur usw. bemerkbar. Daher gibt es auch verschiedene Gesichtspunkte, unter denen die Rückwirkungen der Wirtschaftskrise auf die Lage der Bauernschaft zu betrachten sind. Im Zentrum des Interesses unseres Beitrags stehen die Auswirkungen der Wirtschaftskrise auf die wirtschaftliche Lage der Bauernschaft. Der Schwerpunkt unserer Erwägungen liegt bei jenen Krisenelementen, die sich auf die Landwirtschaft auswirkten, allerdings abhängig von den gesamten wirtschaftlichen Verhältnissen. Wir waren bemüht zu zeigen, wie und in welchem Masse die grosse Wirtschaftskrise die Verschlechterung der Lage der Bauernschaft, vor allem die der Zwerg- und Kleinbauern beeinflusst hatte und welche Elemente dabei wirksam waren.

Die das Thema betreffenden Grundprobleme werden — ausser in der *Einleitung*, wo die für das Thema relevanten Krisenelemente in der Welt und in Jugoslawien zusammenfassend dargestellt und die zum Verständnis des Textes notwendigen Anmerkungen angeführt werden, und in der *Schlussfolgerung*, welche die Ergebnisse der Analyse umfasst, — in fünf Kapiteln erörtert.

Zuerst wird in dem Kapitel über die *Struktur der Bauernwirtschaften* die Zusammensetzung dieser Betriebe nach ihrer Grösse und danach nach dem Folgeprogramm der landwirtschaftlichen Kulturen analysiert, da die einzelnen Landwirtschaftssektoren (z. B. Ackerbau und Viehzucht) in ungleichem Masse und zu verschiedenen Zeiten von der Krise erfasst wurden. Bei der auf Verzeichnisangaben aus dem Jahre 1931 gegründeten Analyse wurden als Grundeinheiten die Verwaltungsbezirke gewählt. Aus dieser Analyse resultierte die Bestimmung der wesentlichen Kennzeichen der einzelnen, in dem erörterten Gebiet befindlichen Regionen und eine anschauliche Beschreibung der quantitativen und qualitativen Struktur der Bauernwirtschaften, was auch auf mehreren Karten dargestellt ist.

Das nächste Kapitel bearbeitet die *Preisschwankungen der Agrarprodukte*. Es werden zuerst die Ursachen aufgezeigt, die zum Sinken der Preise geführt hatten: Sie lagen zum Teil darin, dass die Nachfrage im Inland nachliess, und zum anderen wurden die Ausfuhrmöglichkeiten verringert. Danach wird das Tempo der Preissenkungen erwogen, d. h. der Unterschied im Verlauf und im Umfang der Preisreduzierungen für die wichtigsten Agrarprodukte sowie ihre ungleiche, durch regionalbedingte Besonderheiten hervorgerufene

Bedeutung. Die Preisbewegungen für Getreide, Mais, Vieh und Vieherzeugnisse, sowie für Weine im einzelnen verfolgt. Dargestellt wird auch die Tätigkeit der Privilegierten A. G. für die Ausfuhr von Agrarprodukten (Privilegovano d. d. za izvoz zemaljskih proizvoda) und dabei festgestellt, dass sich diese für die meisten Bauern in Kroatien negativ ausgewirkt hatte.

Im Kapitel über *Einige Veränderungen in der Struktur der Bauernwirtschaften* werden Bewegungen und Veränderungen innerhalb der landwirtschaftlichen Produktion untersucht, vor allem die Tatsache, dass die Bauern bestrebt waren, durch Steigerung der Produktion die Reduzierung des Wertes ihrer Erzeugnisse wettzumachen; ferner auch ein gewisses Schwanken infolge des unausgeglichenen Verlaufs des Krisenprozesses im Ackerbau und in der Viehzucht, sowie in der Tendenz der landwirtschaftlichen Kleinbetriebe, die auf grössere Erzeugung von Getreide und Vieh ausgerichtet war. Es wird auch auf die geschwächte Intensität der Agrarproduktion hingewiesen, verursacht durch die verminderte Anwendung von Kunstdünger und landwirtschaftlichen Maschinen und Geräten sowie durch die Vergrößerung der auf den Bauernwirtschaften lebenden Bevölkerungszahl. Infolge der Auswirkungen der Krise schwanden nämlich die Möglichkeiten zur Beschäftigung von Bauern in nicht-landwirtschaftlichen Wirtschaftszweigen oder zur Auswanderung. Dadurch wurde das schon herkömmliche Problem der ländlichen Übervölkerung in einem grossen Teil des untersuchten Gebiets, besonders in Kroatisch-Zagorien (Hrvatsko zagorje) und in Dalmatien noch vertieft, während die Bauern auch beachtliche Nebeneinnahmen einbüssten.

Das Kapitel über *Einnahmen und Ausgaben der Bauernwirtschaften* befasst sich mit den verminderten Einnahmen der Bauern, die aus den Preisreduzierungen für Agrarprodukte erfolgten wie auch aus der Tatsache, dass die Bauern keine Möglichkeit mehr zur Verwirklichung von Nebeneinnahmen hatten. Gleichzeitig aber waren die realen Ausgaben angewachsen, was ganz besonders in den Steuerbelastungen und auch im Preisverhältnis von Agrar- und Industrieprodukten zum Ausdruck kam. Während der ganzen Krisenperiode mussten die Bauern für die von ihnen benötigten Industrieprodukte grössere Mengen ihrer Erzeugnisse geben als vor Beginn der Wirtschaftskrise.

Im letzten Kapitel, das sich mit den *Bauernschulden* befasst, wird das Entstehen der übermässigen Bauernverschuldung während der Krisenperiode erörtert, und aufgrund von Angaben aus dem Jahre 1932 werden regionale Aufteilung, Grösse und Art der Schulden angeführt, ferner auch die Bewegungstendenzen der Verschuldung zur Zeit der Krise sowie einige Massnahmen wirtschaftspolitischer Natur, die seitens des Staates bezüglich der Bauernverschuldung durchgeführt wurden, speziell die Tätigkeit der Privilegierten Agrarbank (Privilegovana agrarna banka). Der Vergleich mit der Strukturanalyse der Bauernwirtschaften zeigt, dass sich die Bezirke, deren Anteil an verschuldeten Besitzen in der Gesamtzahl der Besitze am grössten war, in jenen Gebieten befanden, wo bäuerliche Zwerg- und Kleinbesitze überwogen und die landwirtschaftliche Überbevölkerung verhältnismässig am zahlreichsten war.

Demgemäss stagnierte der grösste Teil der Bauernschaft in Kroatien während der Wirtschaftskrise in wirtschaftlicher Hinsicht. Die Bauern, besonders diejenigen auf Zwerg- und Kleinbesitzen waren nicht imstande, die Produktion zu fördern, ja sie vermochten nicht einmal, das erreichte Niveau beizubehalten. Sie waren vielmehr gezwungen, um die grundlegenden Bedürfnisse sicherstellen zu können, ihren Besitz zu beschädigen, d. m. einen Teil des Besitzes, der Wirtschaftsgebäude oder des Viehbestandes zu veräussern. Vielen der Bauern gelang es nur mit übermenschlichen Arbeitsanstrengungen und Lebenstüchtigkeit, sich in den ärgsten Verhältnissen auf ihren Wirtschaften zu behaupten.

Br.	Kotlar	Udio (%) pojedinih kategorija posjeda u ukupnom broju posjeda (a) i u ukupnoj obradivoj površini (b) 1931. god.											
		0—2 ha		2—5 ha		5—20 ha		20—100 ha		više od 100 ha			
		a)	b)	a)	b)	a)	b)	a)	b)	a)	b)		
1.	Batina	48,44	9,54	26,35	19,59	24,38	49,20	0,75	4,64	0,08	17,03		
2.	Benkovac	48,84	16,76	35,51	37,32	15,07	32,22	0,56	5,89	0,02	0,81		
3.	Biograd	59,24	18,17	29,34	29,07	10,82	26,83	0,58	5,13	0,02	20,80		
4.	Bjelovar	27,47	6,60	42,29	36,12	30,03	55,76	0,21	1,52	—	3,07		
5.	Brac	35,15	7,57	34,49	23,49	27,97	48,72	2,33	17,15	0,06	—		
6.	Brinje	36,47	14,30	47,12	46,72	16,23	36,57	0,18	2,41	—	—		
7.	Crikvenica	75,95	43,99	21,85	45,71	2,20	10,30	—	—	—	—		
8.	Čabar	28,07	1,32	23,21	5,67	43,64	28,57	4,97	9,92	0,11	54,52		
9.	Čakovec	44,74	16,73	42,86	46,94	12,07	31,57	0,29	3,70	0,03	1,06		
10.	Čazma	28,05	7,65	43,89	37,92	27,92	53,56	0,14	0,77	—	—		
11.	Darda	29,38	2,95	29,73	11,24	37,08	37,08	3,33	11,58	0,48	37,15		
12.	Daruvar	21,14	4,07	38,38	23,59	39,10	59,41	1,26	7,28	0,12	5,65		
13.	Delnice	35,99	10,53	43,27	40,51	20,11	43,32	0,61	4,88	0,02	0,76		
14.	D. Stubica	58,27	25,93	34,77	45,16	6,73	20,67	0,17	3,17	0,06	5,07		
15.	D. Lapac	16,54	4,49	44,34	29,05	38,11	61,77	1,01	4,69	—	—		
16.	D. Miholjac	21,81	2,47	38,04	15,75	38,56	38,56	1,27	4,51	0,32	38,71		
17.	Dubrovnik	55,56	10,45	26,89	20,31	14,64	30,40	2,77	23,59	0,14	15,25		
18.	Dugo Selo	28,86	8,45	48,48	38,46	22,21	42,94	0,38	3,46	0,07	6,69		
19.	Dvor	19,65	4,37	45,71	28,82	34,09	49,46	0,40	2,87	0,15	14,48		
20.	Đakovo	23,88	1,57	30,42	12,71	41,40	48,20	4,26	16,36	0,04	21,16		
21.	Đurđevac	43,09	16,03	44,76	50,15	12,05	29,68	0,06	0,63	0,03	3,51		
22.	Garešnica	18,38	3,74	38,41	26,18	42,66	66,75	0,53	2,66	0,02	0,67		
23.	Glina	21,31	5,88	45,99	34,69	32,23	56,98	0,47	2,45	—	—		
24.	Gospić	41,02	14,35	41,78	41,85	16,92	41,48	0,28	2,32	—	—		
25.	Gračac	30,26	10,05	46,84	40,12	22,50	46,77	0,40	3,06	—	—		
26.	Grubišno Polje	26,17	5,55	40,00	32,14	33,51	60,41	0,32	1,90	—	—		
27.	Hvar	49,14	15,00	32,17	30,87	17,72	44,65	0,97	9,48	0,18	23,17		
28.	Iloč	44,62	7,44	28,20	16,81	25,13	41,33	1,87	11,25	—	—		
29.	Imotski	78,39	47,56	18,95	37,98	2,61	13,28	0,05	1,18	—	—		
30.	Ivanec	64,94	29,17	30,28	38,65	4,59	14,31	0,13	2,13	0,06	15,74		
31.	Jastrebarsko	45,49	15,14	40,05	38,28	13,89	32,26	0,50	5,05	0,07	9,27		

Br.		Udio (%) pojedinih kategorija posjeda u ukupnom broju posjeda (a) i u ukupnoj obradivoj površini (b) 1931. god.												
		0—2 ha		2—5 ha		5—20 ha		20—100 ha		više od 100 ha				
		a)	b)	a)	b)	a)	b)	a)	b)	a)	b)			
	Kotar													
32.	Karlovac	26,53	7,24	44,97	33,53	27,61	49,29	0,82	6,26	0,07	3,68			
33.	Kastav	88,22	41,74	6,75	18,49	4,92	34,76	0,11	5,01	—	—			
34.	Klanjec	45,77	20,26	43,39	49,68	10,67	27,81	0,17	2,15	—	—			
35.	Knin	62,58	29,92	31,29	45,59	5,94	20,42	0,17	2,86	2,02	1,21			
36.	Koprivnica	37,88	19,50	40,66	38,72	21,24	46,35	0,18	1,53	0,04	2,68			
37.	Korčula	53,50	10,72	33,52	32,30	12,28	34,11	0,83	10,64	0,07	3,35			
38.	Korenica	31,82	10,72	45,39	40,97	22,60	47,04	0,19	1,27	—	—			
39.	Kostajnica	25,47	7,17	45,76	36,53	28,31	53,59	0,46	2,71	—	—			
40.	Krapina	64,27	32,31	30,83	43,67	4,63	16,31	0,20	3,17	0,07	4,54			
41.	Križevci	37,03	12,14	44,60	43,16	18,11	40,27	0,22	2,10	0,04	2,33			
42.	Krk	82,10	27,76	12,75	21,26	4,55	20,55	0,50	9,19	0,10	21,24			
43.	Kutina	32,23	7,38	35,41	26,43	31,39	60,26	0,97	5,93	—	—			
44.	Ludbreg	38,82	14,37	49,52	50,59	11,31	26,26	0,30	2,01	0,05	6,77			
45.	Makarska	79,42	42,00	15,97	31,48	4,41	22,84	0,20	3,68	—	—			
46.	Metković	80,33	41,81	16,31	35,09	3,26	16,88	0,07	1,98	0,03	4,24			
47.	Našice	29,16	4,40	40,87	19,90	29,05	32,84	0,78	3,43	0,15	39,43			
48.	N. Gradiška	23,74	5,57	42,34	31,24	33,49	58,06	0,39	2,32	0,04	2,81			
49.	Novi	91,21	65,10	7,89	26,48	0,85	7,14	0,05	1,28	—	—			
50.	Novi Marof	61,11	29,24	32,15	44,07	6,49	22,35	0,25	4,34	—	—			
51.	Novska	28,79	7,05	41,60	33,63	29,25	56,64	0,34	1,96	0,02	0,52			
52.	Ogulin	29,93	8,95	45,56	39,06	24,18	49,23	0,32	2,08	0,03	0,68			
53.	Osijek	35,79	4,79	35,49	17,05	26,17	31,31	1,82	9,78	0,73	37,07			
54.	Otočac	35,07	13,13	47,64	46,78	17,13	38,93	0,16	1,16	—	—			
55.	Pakrac	24,10	5,29	43,15	30,75	32,28	53,84	0,41	3,17	0,06	6,95			
56.	Perušić	53,62	24,43	37,12	46,32	9,23	29,00	0,03	0,25	—	—			
57.	Petrinja	23,04	5,81	43,48	31,77	32,73	58,09	0,75	4,33	—	—			
58.	Pisarovina	14,57	2,92	38,41	20,31	44,68	59,45	2,24	10,96	0,10	6,36			
59.	P. Slatina	25,95	5,49	46,13	29,66	26,50	31,72	1,35	4,50	0,07	22,62			
60.	Pregrada	60,17	28,58	33,38	42,08	6,20	18,97	0,22	3,79	0,03	6,58			
61.	Preko	64,66	17,32	20,54	16,65	10,50	26,86	3,63	33,08	0,07	6,09			
62.	Prelog	54,47	22,63	36,32	45,71	8,92	26,66	0,26	3,33	0,03	1,67			

Udio (%) pojedinih kategorija posjeda u ukupnom broju posjeda (a) i u ukupnoj obradivoj površini (b) 1931. god.												
Br.	Kotar	0—2 ha		2—5 ha		5—20 ha		20—100 ha		više od 100 ha		
		a)	b)	a)	b)	a)	b)	a)	b)	a)	b)	
63.	Rab	61,91	16,43	21,24	20,09	14,60	38,43	2,16	21,58	0,09	3,47	
64.	Samobor	51,98	17,12	35,05	36,87	12,31	31,75	0,54	6,18	0,12	8,08	
65.	Senj	75,94	41,31	20,61	40,89	3,40	16,94	0,05	0,86	—	—	
66.	Sinj	68,05	11,34	26,73	13,48	5,06	6,27	0,13	0,67	0,03	68,24	
67.	Sisak	29,65	4,72	39,37	20,74	29,65	39,07	1,27	6,31	0,06	28,26	
68.	Sl. Požega	23,27	4,72	44,33	26,25	31,69	44,65	0,57	2,75	0,14	21,63	
69.	Sl. Brod	19,15	3,68	36,64	23,58	43,13	67,19	1,07	5,05	0,01	0,50	
70.	Slunj	12,46	2,72	41,28	24,25	46,17	66,80	0,09	6,23	—	—	
71.	Split	76,41	34,28	17,27	31,38	6,08	27,93	0,23	4,55	0,01	1,86	
72.	Susak	83,78	46,27	13,90	35,70	2,32	15,49	—	—	—	—	
73.	Sv. I. Zelina	49,12	17,26	37,12	40,98	13,59	36,29	0,14	4,26	0,03	1,12	
74.	Šibenik	52,72	16,71	31,50	32,02	14,63	39,17	0,91	9,96	0,04	2,14	
75.	Urbina	25,05	8,81	48,71	43,17	23,13	46,62	3,11	1,40	—	—	
76.	Valpovo	25,09	2,71	38,51	14,09	35,70	31,73	0,52	5,48	0,18	45,99	
77.	Varaždin	45,31	17,83	44,69	40,59	9,76	24,14	0,16	3,15	0,08	8,40	
78.	V. Gorica	40,17	13,29	43,40	46,48	15,89	37,26	0,45	3,80	0,09	5,06	
79.	Vinkovci	27,46	3,71	26,24	13,70	42,28	63,98	3,77	17,47	0,05	1,14	
80.	Virovitica	23,20	5,78	46,43	33,31	29,10	46,61	1,10	7,92	0,17	6,38	
81.	Vojnić	9,13	2,22	44,69	27,87	45,70	67,86	0,48	2,05	—	—	
82.	Vrbovsko	23,12	4,62	35,43	21,92	39,24	62,54	2,21	10,92	—	—	
83.	Virginmost	22,72	7,29	49,90	40,99	27,25	50,95	0,13	0,77	—	—	
84.	Vukovar	31,20	5,20	31,15	17,75	33,71	51,76	3,85	19,98	0,09	5,31	
85.	Zagreb	61,78	22,82	29,52	36,79	8,33	25,05	0,25	4,26	0,12	11,08	
86.	Zlatar	56,26	24,36	35,69	41,87	7,59	21,82	0,38	6,57	0,08	5,38	
87.	Županja	18,47	2,46	27,53	13,44	49,90	68,23	4,10	15,87	—	—	

Prilog II

Udio (%) pojedinih kategorija zemljišta u sastavu obradive površine 1931. god.								
Br.	Kotar	oranice			livade	pašnjaci	vinogradi	ostalo
		ukupno	od toga pod					
			pšenicom	kukuruzom				
1.	Batina	63,50	21,72	25,61	11,72	9,13	9,97	5,68
2.	Benkovac	23,51	1,91	8,69	0,91	67,93	2,45	5,50
3.	Biograd	21,56	5,01	3,87	1,91	65,85	5,50	5,18
4.	Bjelovar	66,82	25,53	21,46	24,17	5,08	2,00	1,93
5.	Brač	2,42	0,62	—	—	77,46	5,40	14,72
6.	Brinje	38,08	7,29	0,79	22,67	39,11	—	0,14
7.	Crikvenica	15,12	2,16	0,31	27,65	55,17	1,33	0,73
8.	Čabar	15,35	0,78	0,70	38,88	44,85	—	0,92
9.	Čakovec	62,87	10,62	22,41	18,74	13,46	2,66	2,27
10.	Čazma	61,72	18,49	23,00	22,37	10,16	2,38	3,37
11.	Darda	62,74	22,81	20,02	10,69	18,08	1,32	7,17
12.	Daruvar	71,05	29,06	14,07	15,09	5,66	1,72	6,48
13.	Delnice	7,59	1,23	0,53	21,92	70,26	1,00	0,23
14.	D. Stubica	54,75	5,64	29,87	27,35	8,75	5,99	3,16
15.	D. Lapac	34,54	2,36	10,46	24,93	40,44	—	0,09
16.	D. Miholjac	71,83	31,66	14,90	13,34	13,27	0,33	1,23
17.	Dubrovnik	15,06	0,86	0,52	0,32	65,62	6,65	12,35
18.	Dugo Selo	45,12	3,53	23,66	40,15	11,81	1,06	1,86
19.	Dvor	48,91	17,48	19,14	10,63	37,61	0,29	2,55
20.	Đakovo	79,40	32,50	17,91	9,56	8,01	1,40	1,63
21.	Đurđevac	68,18	16,20	29,82	21,80	5,64	3,50	0,88
22.	Garešnica	68,98	27,32	16,98	16,62	8,46	2,67	3,27
23.	Glina	66,46	19,28	27,67	11,36	15,95	0,72	5,51
24.	Gospić	35,86	3,79	3,34	13,98	49,69	—	0,47
25.	Gračac	18,65	3,35	4,63	11,41	69,80	0,01	0,13
26.	Grubišno Polje	83,32	25,55	17,70	11,38	1,54	0,89	2,87
27.	Hvar	8,36	0,50	—	—	54,94	29,29	7,41
28.	Ilok	73,45	25,59	29,82	4,80	10,38	5,89	5,48
29.	Imotski	26,63	7,80	7,59	1,42	68,77	2,02	1,16
30.	Ivanec	58,15	4,20	31,41	22,45	12,24	4,80	2,36
31.	Jastrebarsko	38,99	5,54	12,38	30,84	19,16	6,78	4,23
32.	Karlovac	48,41	7,12	13,56	22,60	23,90	2,56	2,53
33.	Kastav	18,03	1,83	1,12	29,47	36,67	15,83	—
34.	Klanjec	53,75	2,99	39,46	25,69	12,49	6,44	1,63
35.	Knin	21,89	3,59	8,95	1,53	73,54	1,70	1,34
36.	Koprivnica	69,80	22,38	26,57	18,55	6,26	2,46	2,93
37.	Korčula	8,19	5,56	—	—	75,46	9,07	7,28
38.	Korenica	37,35	3,79	6,83	19,54	42,48	—	0,63
39.	Kostajnica	47,71	13,26	23,46	17,42	31,61	0,47	2,79
40.	Krapina	58,86	1,33	31,23	22,15	10,98	5,41	2,60
41.	Križevci	60,46	13,11	25,34	24,11	8,58	4,70	2,15
42.	Krk	9,48	1,83	1,11	0,60	69,76	19,52	0,64
43.	Kutina	51,12	16,71	15,41	19,35	19,12	6,17	4,24
44.	Ludbreg	68,35	10,20	35,63	14,15	12,96	2,66	1,88
45.	Makarska	13,57	2,30	2,58	—	72,63	3,93	9,87

Udio (%) pojedinih kategorija zemljišta u sastavu obradive površine 1931. god.								
Br.	Kotar	oranice			livade	pašnjaci	vinogradi	ostalo
		od toga pod						
		ukupno	pšenicom	kukuruzom				
46.	Metković	11,67	3,08	4,35	0,33	62,01	3,96	22,03
47.	Našice	70,87	23,83	16,17	8,91	16,87	0,49	2,86
48.	N. Gradiška	47,21	16,76	18,57	18,29	24,91	0,74	10,85
49.	Novi	7,10	0,50	0,08	39,55	51,97	0,80	0,58
50.	N. Marof	60,51	9,91	32,70	21,14	8,09	6,94	3,32
51.	Novska	55,70	14,89	24,88	23,66	17,05	0,73	2,86
52.	Ogulin	28,60	3,47	5,82	30,52	40,26	0,01	0,61
53.	Osijek	82,58	27,40	26,80	3,87	9,38	2,65	1,52
54.	Otočac	33,14	3,01	3,14	31,09	34,64	—	1,13
55.	Pakrac	65,59	21,61	15,85	14,54	12,16	0,62	7,09
56.	Perušić	26,12	3,67	6,26	18,64	54,51	—	0,73
57.	Petrinja	53,78	13,36	28,68	18,04	23,68	1,45	3,05
58.	Pisarovina	58,81	16,82	20,24	27,08	11,51	1,32	1,28
59.	P. Slatina	67,31	25,69	16,88	12,54	15,54	0,99	3,72
60.	Pregrada	57,02	7,74	30,87	22,02	13,59	4,53	2,84
61.	Preko	4,53	0,37	0,18	—	79,41	4,02	12,04
62.	Prelog	53,69	3,95	35,76	21,70	21,70	0,29	2,62
63.	Rab	4,40	0,76	2,15	0,30	86,90	7,50	0,60
64.	Samobor	50,06	4,21	18,78	26,28	11,50	7,49	4,67
65.	Senj	5,67	0,69	—	15,57	78,44	0,06	0,26
66.	Sinj	19,78	5,21	6,58	5,81	72,92	0,54	0,95
67.	Sisak	38,56	3,68	24,36	35,08	23,63	1,04	1,69
68.	Sl. Požega	67,89	25,05	17,43	13,22	13,71	1,45	3,73
69.	Sl. Brod	48,99	18,02	16,45	22,40	23,36	1,43	3,82
70.	Slunj	64,99	10,16	16,43	7,58	26,39	0,05	0,99
71.	Split	15,70	4,12	3,73	0,11	76,50	4,02	3,67
72.	Sušak	6,54	0,23	—	44,92	46,67	1,56	0,31
73.	Sv. I. Zelina	55,02	8,19	29,53	26,79	7,55	9,36	1,28
74.	Šibenik	10,72	0,44	2,76	0,27	72,49	9,73	6,79
75.	Udbina	17,05	0,41	1,05	19,27	62,83	—	0,85
76.	Valpovo	72,46	35,18	15,48	8,89	15,08	0,38	3,19
77.	Varaždin	65,43	6,15	35,07	18,34	9,21	4,46	2,56
78.	V. Gorica	56,77	5,24	30,55	25,90	13,68	1,61	3,01
79.	Vinkovci	75,86	22,49	28,59	9,70	10,61	0,59	3,24
80.	Virovitica	65,64	23,31	17,96	11,36	19,64	2,37	0,99
81.	Vojnić	55,58	11,17	15,72	11,06	31,79	0,61	0,26
82.	Vrbovsko	20,45	3,00	2,50	42,86	35,48	0,47	0,74
83.	Vrginmost	48,97	10,27	20,18	10,56	37,73	1,01	1,73
84.	Vukovar	87,38	29,32	35,58	2,50	6,02	1,17	2,25
85.	Zagreb	62,63	4,12	28,97	19,91	7,79	5,90	3,77
86.	Zlatar	61,20	10,75	28,10	22,02	7,49	5,50	3,79
87.	Županja	65,53	21,24	21,37	15,81	13,97	0,07	4,62

Prilog III

Zaduženost 1932. god.							
Br.	Kotar	% zaduženih gospodarstava od ukupnog broja gospodarstava	Od učinjenog duga dolazi (%) na dug kod				
			PAB	HB	ostalih novčanih zavoda	zemljoradničkih zadruga	privatnih zajmodavaca
1.	Batina	6,44	1,92	—	58,00	7,67	32,41
2.	Benkovac	66,84	3,74	3,62	10,47	2,72	79,45
3.	Biograd	23,89	0,13	4,29	7,88	1,09	86,61
4.	Bjelovar	15,53	5,93	0,58	35,00	12,67	45,82
5.	Brač	43,46	0,30	1,61	5,97	6,95	85,17
6.	Brinje	62,86	0,93	1,11	2,24	0,37	95,69
7.	Crikvenica	5,65	—	11,84	27,06	0,24	87,92
8.	Čabar	39,01	3,36	—	11,48	8,19	76,97
9.	Čakovec	34,00	0,05	—	64,50	10,44	25,01
10.	Čazma	28,61	2,02	0,78	21,18	11,07	64,95
11.	Darda	9,96	7,63	3,85	59,44	2,68	26,40
12.	Daruvar	24,77	1,90	2,69	40,44	16,46	38,51
13.	Delnice	35,46	—	—	17,95	7,33	74,72
14.	D. Stubica	34,89	1,52	0,70	14,65	6,51	76,62
15.	D. Lapac	67,58	0,56	1,95	3,79	0,87	92,83
16.	D. Miholjac	27,61	6,06	0,09	32,82	8,44	52,59
17.	Dubrovnik	24,48	1,65	2,20	7,84	5,17	83,14
18.	Dugo Selo	26,27	2,57	1,84	17,17	20,13	38,29
19.	Dvor	53,47	3,54	1,31	22,40	5,56	67,19
20.	Đakovo	17,34	8,05	4,31	39,77	6,41	41,46
21.	Đurđevac	22,43	0,17	1,59	24,34	34,63	39,27
22.	Garešnica	22,45	6,34	1,02	21,17	7,24	64,22
23.	Glina	48,30	8,72	—	36,32	3,87	51,02
24.	Gospić	59,65	1,43	0,89	12,98	0,79	83,91
25.	Gračac	66,36	0,60	0,22	17,60	1,30	90,28
26.	Grubišno Polje	26,83	2,47	—	21,78	2,19	73,56
27.	Hvar	51,47	1,05	3,67	11,96	11,32	72,00
28.	Ilok	12,10	11,76	0,34	54,77	8,15	24,98
29.	Imotski	34,99	0,53	1,38	10,12	0,30	87,67
30.	Ivanec	45,43	0,73	—	17,88	3,38	78,01
31.	Jastrebarsko	46,49	1,16	0,73	12,76	3,22	82,13
32.	Karlovac	26,96	0,19	2,66	13,95	2,97	80,26
33.	Kastav	18,44	0,37	—	3,43	1,47	94,73
34.	Klanjec	37,52	0,52	2,50	15,84	5,74	75,40
35.	Knin	46,96	6,81	5,00	16,33	7,48	64,38
36.	Koprivnica	35,17	3,92	1,90	40,24	17,08	36,86
37.	Korčula	53,61	1,12	9,21	10,06	8,30	71,31
38.	Korenica	47,55	0,17	2,03	8,94	0,33	88,52
39.	Kostajnica	47,54	3,52	2,86	36,54	10,72	46,36
40.	Krapina	40,06	3,22	4,58	25,15	2,20	64,85
41.	Križevci	37,08	2,44	1,33	27,66	14,71	53,86
42.	Krk	9,60	—	8,25	19,12	2,20	70,43
43.	Kutina	25,75	1,93	1,36	16,81	25,81	54,09
44.	Ludbreg	64,34	1,41	2,67	47,06	25,91	22,87

Zaduženost 1932. god.							
Br.	Kotar	% zaduženih gospodarstava od ukupnog broja gospodarstava	Od učinjenog duga dolazi (%) na dug kod				
			PAB	HB	ostalih novčanih zavoda	zemljoradničkih zadruga	privatnih zajmodavaca
45.	Makarska	51,28	0,84	2,21	6,60	1,69	88,66
46.	Metković	27,88	1,39	1,24	19,43	3,77	74,17
47.	Našice	22,84	6,71	1,80	39,12	4,29	48,08
48.	N. Gradiška	40,48	4,58	3,78	60,98	1,89	28,76
49.	Novi	11,12	—	—	1,89	—	98,11
50.	Novi Marof	61,36	0,05	1,48	38,10	4,89	55,48
51.	Novska	29,09	2,63	0,41	47,64	21,17	28,15
52.	Ogulin	59,11	1,21	0,43	10,99	8,77	78,60
53.	Osijek	17,99	6,11	3,74	52,70	5,57	31,88
54.	Otočac	51,83	4,03	0,86	4,28	10,50	80,33
55.	Pakrac	27,64	5,69	0,28	37,66	14,89	41,48
56.	Perušić	79,90	0,25	0,12	1,50	0,73	97,40
57.	Petrinja	66,98	6,71	1,48	34,42	3,72	53,67
58.	Pisarovina	13,89	3,95	—	11,72	1,60	82,73
59.	P. Slatina	36,67	3,52	1,32	54,62	3,16	37,38
60.	Pregrada	46,88	0,77	2,70	18,33	5,84	73,36
61.	Preko	6,60	—	—	—	7,19	92,81
62.	Preglog	44,89	—	0,08	60,43	14,86	24,63
63.	Rab	27,34	0,21	2,47	8,26	8,29	80,77
64.	Samobor	30,42	4,83	2,48	17,99	14,99	59,70
65.	Senj	46,75	1,57	1,20	5,90	0,99	90,34
66.	Sinj	45,87	5,45	5,68	18,16	3,54	67,17
67.	Sisak	57,54	1,13	0,56	47,61	17,05	33,65
68.	Sl. Požega	33,93	9,21	1,45	31,61	10,80	46,93
69.	Sl. Brod	24,80	5,76	1,69	44,28	9,62	38,65
70.	Slunj	18,88	6,49	3,13	9,24	1,29	79,85
71.	Split	51,76	1,52	8,10	25,80	0,22	64,36
72.	Sušak	5,40	—	—	2,13	0,16	97,71
73.	Sv. I. Zelina	30,61	2,68	1,10	46,14	3,39	46,67
74.	Šibenik	39,14	5,36	6,21	18,53	1,66	62,24
75.	Udbina	61,74	0,32	1,64	2,29	0,02	95,73
76.	Valpovo	18,87	7,91	4,53	13,87	20,84	52,85
77.	Varaždin	54,49	1,14	2,69	44,52	4,69	46,96
78.	V. Gorica	27,50	1,04	1,35	12,20	15,10	70,21
79.	Vinkovci	16,88	4,04	0,79	37,65	8,77	48,75
80.	Virovitica	34,36	8,98	3,26	45,84	4,20	37,72
81.	Vojnić	39,49	2,70	3,04	10,67	2,25	81,34
82.	Vrbovsko	26,87	0,48	—	19,53	4,71	75,28
83.	Vrginmost	33,23	3,73	0,16	12,09	3,46	80,56
84.	Vukovar	22,75	12,44	3,21	38,96	6,62	38,77
85.	Zagreb	25,71	0,41	1,21	39,85	9,47	49,06
86.	Zlatar	40,48	1,82	0,78	36,25	6,68	54,47
87.	Županja	7,96	12,60	1,65	36,43	1,96	47,36

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

8

ZAGREB

1976

UREDNIČKI ODBOR

Ljubo BOBAN, Ljubiša DOKLESTIĆ, Ivan KAMPUŠ, Hrvoje MATKOVIĆ,
Gordana VLAJČIĆ

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

IVAN KAMPUŠ

Radovi 8

Izdavač

Sveučilište u Zagrebu
Centar za povijesne znanosti
OOUR Institut za hrvatsku povijest
Zagreb, Ul. Đure Salaja 3

Za izdavača

Prof. dr Igor Karaman

Prijevod

Dr Blanka Jakić

Lektor i korektor

Branko Erdeljac

Za sadržaj priloga odgovara autor

Adresa redakcije: Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, Ul. Đure Salaja 3